

Олена ЧМИР

ДАВНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ АЗБУКИ-ГРАФІТИ: МІСЦЕ У КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Ключові питання кирило-методієвістики були сформульовані ще основоположниками наукового вивчення давньої слов'янської писемності. До них належать і питання створення та розвитку слов'янської азбуки.

Накопичення за понад 200-річну історію вивчення значної кількості науково опрацьованого матеріалу дає змогу розглянути деякі відомі факти у ширшому історико-культурному аспекті, спробувати використати їх для обґрунтування певних положень та концепцій, сформульованих раніше.

Серед давніх слов'янських епіграфічних матеріалів¹, підсумки досліджень яких узагальнені у монографічних дослідженнях, на особливу увагу заслуговують абетцедарі-графіти. Такі азбуки знайдені на стінах Круглої церкви у болгарській столиці Преславі (глаголичний), на стінах храмів Святої Софії у Києві (грецький? з доданими кириличними літерами) та Новгороді (кілька глаголичних літер, які А.Мединцева вважає початком глаголичої азбуки), у католицьких храмах Хорватії Бранко Фучичем досліджено кілька глаголичних абетцедарів².

Появу на стінах християнських храмів записів слов'янської азбуки дослідники пояснюють по-різному.

Причини появи азбуки-графіти на стіні Св.Софії Київської спробував пояснити її відкривач і дослідник С.Висоцький. Дослідження графіти Софії Київської археолог С.Висоцький вів з 1957 р. Результати цих, без перебільшення, грандіозних досліджень було опубліковано у трьох книгах та низці статей. Корпус написів XI–XVI ст., опублікованих С.Висоцьким, налічує 416 графіти. Серед тематично дуже різних середньовічних написів (звернення до Бога, побажання, близькі до літописних, повідомлення про різні події, наприклад, укладення мирних угод, смерть князя і навіть про купівлю майна) азбука досить різко вирізняється. Вона розташована на південній стіні апсиди бічного Михайлівського вівтаря. Написана в один рядок завдовжки близько 50 см, висота букв – 2–3 см. Азбука складається з 27 букв, 23 з яких – грецькі (починається з А “альфа” та закінчується “омега”, з пропущеною “псі”, а чотири – кириличні – Б, Ж, Ш, Ц). Літера Ж була пропущена і написана над рядком. За палеографічними особливостями літери близькі до грецького унціалу X ст. і нагадують літери кирилиці, що використовувалися у слов'янських пам'ятках XI ст.

На думку С.Висоцького, відкрита ним азбука відбиває один з етапів пристосування грецького алфавіту для передачі звуків слов'янської мови. Це припущення

¹ *Висоцький С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV в. Киев, 1966; *його ж.* Средневековые надписи Софии Киевской XI–XVII вв. Киев, 1976; *його ж.* Киевские граффити XI–XVII вв. Киев, 1985; *Гошев И.* Старобългарски глаголически и кирилски надписи. София, 1961; *Мединцева А.А.* Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI–XIV века. Москва, 1978; Кирило-Методиевска енциклопедия. Т.1. София, 1985. С.662–667. Т.2. София, 1995; *Иванова Т.А.* Об азбуке на стене Софийского собора в Киеве // ВЯ, 1972. № 3.

² *Fucic B.* Rocki glagoljski abecedarij // Slovo.Br.25–26. Zagreb, 1976. S.193–201.

обґрунтовується посиланнями на історичні джерела, які вказують на існування впорядкованої системи письма у східних слов'ян ще до прийняття християнства (свідчення східних мандрівників, згадки у “Повісті временних літ” про договори 911, 944, 971 рр., які, за існуючою у ті часи традицією укладання двосторонніх угод, мали писатися грецькою та слов'янською мовами). Одним із основних аргументів виступає повідомлення Чорноризця Храбра про використання слов'янами грецького письма “без устроєнія” для запису текстів своєю мовою.

Ще на початку 70-х років С.Висоцький розвинув цю думку у кількох статтях, а пізніше у монографії “Середньовічні написи Софії Київської” (К., 1976). Появу азбуки в олтарній частині бічного вітваря автор пояснив тим, що “клірики Софії, окрім своїх безпосередніх обов'язків, займалися навчанням грамоті”.

Цілком вірогідно, що учнів, які згодом поповнювали церковний клір, знайомили з давнім письмом, знання якого було необхідне для читання різних текстів. Одним із таких учнів і могла бути написана на стіні собору азбука манускрипта, який він студював”³.

Гіпотеза Висоцького викликала заперечення фахівців⁴, оскільки без відповіді залишалось чимало питань, зокрема: чому грецька азбука доповнена саме літерами Б, Ж, Ш, Щ, адже сучасна їй кирилиця налічувала 40 букв; чому азбука з'явилася саме у закритій для доступу сторонніх осіб вівтарній частині, ще й за умови існування сформульованої у церковному уставі князя Володимира заборони будь-що вирізати на церковних стінах? У монографії “Київські графіті XI–XVII ст.” (Київ, 1985) С.Висоцький намагався дати відповіді на ці питання. Він, зокрема, зазначав, що вживання літер Б, Ж, які входили до складу часто вживаних слів “Бог” та “Божий”, не є випадковим. На думку П.Лаврова, буква Ж в найдавніших пам'ятках утворена шляхом додавання до літери Х середньої вертикальної риски, а лігатура І та Х як монограма Христа відома вже у IV ст. н.е. (ця монограма вміщена і на гробниці князя Ярослава Мудрого). Оскільки переважна більшість написів-графіті на стінах храму пов'язана з певними конкретними подіями, то й появу азбуки на стіні храму Святої Софії у XI ст. С.Висоцький спробував пов'язати з конкретною історичною подією. На його думку, поява азбуки може бути пов'язана з перенесенням до головного храму метрополії давнього уже для XI ст. архіву з церкви Іллі на Подолі, яка була соборним храмом київських християн у язичницькі часи.

Проте унікальність київської азбуки, відсутність відомих повторень її не дають підстав розглядати цю пам'ятку як особливу азбуку, тобто не має підтвердження думка про те, що абетку з Софійського собору можна розглядати як особливий перехідний етап від використання грецького алфавіту для записів слов'янських текстів до кирилиці. Разом з тим навряд чи можна вважати задовільною точку зору критиків С.Висоцького щодо того, що ця азбука є “лише невмілою спробою не дуже обізнаної зі слов'янською азбукою людини зобразити кирилицю”⁵.

На наш погляд, глибше пояснення причин появи на стінах храмів азбук-графіті можна дати, проаналізувавши подібні знахідки на різних територіях поширення слов'янської писемності. Першим слід розглянути глаголичний абецедар, відкритий

³ Степанов Ю.С. Славянские азбучные молитвы на фоне культурной традиции // *Philologia Slavica*. К 70-летию акад. Н.И.Толстого. Москва, 1993. Степанов Ю.С. Несколько гипотез об именах букв славянских алфавитов в связи с историей культуры // *ВЯ*, 1991. №3.

⁴ Німчук В.В. Рецензія. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV в. Киев, 1966 // *Мовознавство*, 1967. № 2. С.86–91; Иванова Т.А. Об азбуке на стене Софийского собора в Киеве.

⁵ Иванова Т.А. Об азбуке на стене Софийского собора в Киеве. С.122.

болгарським

ученим Іваном Гошевим у Круглій церкві у Преславі. Як зазначає дослідник, “сам абецедар було накреслено чимось гострим по ще м’якій жовтуватій замазці...”⁶. Букви преславської азбуки дрібні (4–5 мм), за розміром вони наближаються до букв відомих давніх глаголичних пам’яток (нагадують букви Київських глаголичних листків). Незважаючи на те, що збереглася лише частина азбуки, немає сумнівів, що вона була написана повністю. Азбука була розміщена між двома хрестами, відстань між якими становить 23 см, щонайменше у двох рядках. І.Гошев пов’язував появу азбуки з двома ймовірними подіями: по-перше, оскільки біля стіни, на якій вміщено азбуку, було поховання, то вона могла вказувати на діяльність (книжну, освітню?) похованого. Друга версія, на наш погляд, є цікавішою і перспективнішою. І.Гошев відзначає, що у VIII ст. в Західній Європі виник звичай при освяченні храму писати на підлозі латинський та грецький алфавіт. Азбуки записувалися на лініях, що утворювали хрест. Це мало символізувати єднання язичників та іудеїв через хрест Христа. На православному Сході уникали зображати хрести на підлозі храмів. Це заборонялося правилами Трульського собору 961 р., на якому погляди у представників Сходу та Заходу розійшлися. У списку “Мърила праведного” XIII ст. вказано: “Никтоже не пишет на земле крѣсть”. 73-тє правило цього собору гласить: “Отъ селѣ же крѣстьни образъ на земли творѣщаѣа проклинати заповѣдаѣмъ”. Католицька церква не визнає правил цього собору. Традиція сакралізації слов’янської азбуки існує від самого створення писемності у слов’ян, виступаючи продовженням більш ранньої традиції. Так, обґрунтовуючи право на існування слов’янської азбуки, Чорноризець Храбр у трактаті “Про письмена” підкреслює, що слов’янська азбука, створена святим Костянтином Філософом, переважає грецьку, створену “елінами поганями”, саме святістю походження.

Про ставлення до створення азбуки братами-просвітителами Костянтином-Кирилом та Мефодієм свідчить факт їхньої канонізації, який цілком вписується у християнську традицію.

Якщо прийняти гіпотезу Г.Чернохвостова про походження глаголиці, то слід вважати, що традиція сакралізації зароджується у момент створення слов’янської писемності.

Азбука виражає ідею сакральної цілісності та божественної довершеності⁷.

Припущення І.Гошева про можливість появи азбуки під час освячення храму може бути використане і для пояснення появи азбуки на стіні Св. Софії Київської. Воно дає змогу несуперечливо пояснити унікальність азбуки серед інших написів, розташування її в олтарній частині бічного вітваря Св. Михаїла, небесного патрона Києва. Змішаний грецько-кириличний характер азбуки може бути зумовлений з тим, що на час освячення храму Св.Софії митрополитом київським був грек (ймовірно, Феопемт, який став митрополитом після 1030 р., а у 1039 брав участь у повторному освяченні Десятинної церкви у Києві)⁸.

Ю.Степанов відзначає, що “в галузі азбук, здається, немає жодної деталі, жодної, здавалось би, чисто технічної подробиці, за якою б не стояла тривала історична, а може й доісторична традиція”⁹. Семантично маркованими виявляються перші та останні букви. У зв’язку з цим доцільно згадати “Аз есмь Алфа и Омега, начало и конец, первій

⁶ Гошев И. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. София, 1961. С.61.

⁷ Степанов Ю.С. Славянские азбучные молитвы на фоне культурной традиции.

⁸ Потте А. Митрополиты киевские и всея Руси // Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. Москва, 1989).

⁹ Степанов Ю.С. Славянские азбучные молитвы на фоне культурной традиции. С.157.

и последний” (Откр., 1, 8,10, XX1, 6, XX11, 13). У статті “Славянські азбучні молитви на тлі культурної традиції” Ю.Степанов відзначив і особливу маркованість букв, що знаходяться точно у центрі алфавіту. У зв’язку з цим видається цілком прийнятною думка С.Висоцького про появу кириличних Б, Ж як маніфестації імені божества. А Ш та Щ могли з’явитися, щоб не порушувалася внутрішня симетрія азбуки, співмірність її щодо центрального М.

Ю.С.Степанов, досліджуючи слов’янські азбучні молитви, відзначав, що вони “лежать на перетині, принаймні, двох традицій. З одного боку, вони пов’язані з виникненням письма та зі ставленням людей до своєї писемності. З другого боку, азбучні молитви пов’язані зі ставленням людей до Бога або, у язичництві, до богів та з сакральним поглядом на світ”¹⁰.

Слов’янські азбуки-графіті, що збереглися на стінах християнських храмів середньовіччя, також, безумовно, належать обом цим традиціям, позначаючи точку їхнього перетину. Дослідження їх збагачує наші уявлення про цілісний характер слов’янської християнської культури, про особливу семіотичну навантаженість багатьох явищ, пов’язаних з писемністю.

Ірина ТЮРМЕНКО

ВНЕСОК ІВАНА ОГІЄНКА В УКРАЇНСЬКУ КИРИЛО-МЕФОДІАНУ

Кирило-мефодіївська проблематика є однією з важливих складових частин славістики. Не обійшов у своїй творчості кирило-мефодіївську тему й Іван Огієнко. У листі до о. Й.Скрутеня, редактора журналу “Записок св. Василя Великого”, від 12 березня 1937 р. І.Огієнко зазначав: “Ми українці ... в загальній славистиці місце майже не зайняли. Тішусь, що я своїми працями особливо Кос.(тянтином) і Меф.(одієм) змусив говорити й про нас”¹.

Цією проблемою учений активно займався понад 20 років, підсумком чого мало стати фундаментальне дослідження під назвою “Історія церковно-слов’янської мови” у 12-ти томах. На жаль, із задуманого було видано лише половину.

Період інтенсивної розробки кирило-мефодіївської тематики Іваном Огієнком припав на другу половину 20-х років, коли учений читав лекційний курс із старослов’янської мови, кирилівської палеографії та кирилівської палеотипії у Варшавському університеті. На той час, “зайнявши самостійне місце у славистиці”, І.Огієнко вже мав ґрунтовні наукові розробки, які вписали його ім’я в число провідних дослідників цієї проблеми. У 1925 р., виступаючи з доповіддю “Молитовник князя Володимира Великого” на засіданні філологічної секції НТШ у Львові, І.Огієнко відзначав високий рівень культурного розвитку українського народу ще до офіційного прийняття християнства. Він також звертав увагу на те, що “українська писемність розпочалася дуже рано”, її вже мали перші київські князі ще до приходу норманів². І досі не втратили наукової актуальності такі праці ученого, як “Костянтин і Мефодій”, “Пам’ятки старослов’янської мови X–XI вв.”, “Повстання азбуки й літературної мови в слов’ян”,

¹⁰ Степанов Ю.С. Славянские азбучные молитвы на фоне культурной традиции. С.157.

¹ Див.: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДА України у Львові). Ф.684. Оп.1. Спр.1600. Арк.45.

² Там само. Ф.402. Оп.1. Спр.8. Арк.76.

“Українська літературна мова XVI стол. і Крехівський Апостол 1560 р.” Базуючись на вже відомій на той час джерельній базі, І.Огієнко намагався розірвати той “палеографічний консерватизм”, який гальмував розвиток досліджень у кирило-мефодіївському питанні. Шлях до правди, на його думку, пролягав саме через гіпотези. Шукати треба там, писав учений, де “ніхто не шукав”.

Кирило-мефодіївську проблему І.Огієнко розглядав широко, починаючи з таких конкретних наукових питань, як життя Костянтина і Мефодія, історія створеної Костянтином абетки, джерела глаголиці та кирилиці, наявність докостянтинівського письма у слов’ян взагалі і південно-східних зокрема, аналіз кирилівських пам’яток XI ст., і закінчуючи філософським узагальненням та утвердженням величчя кирило-мефодіївської ідеї. У листі до о. Й.Скрутеня від 24 січня 1928 р. учений зазначав: “Над Костянтином і Мефодієм я працюю вже десятки літ і т.(ом) II скоро почну друкувати. Я хочу дати історію церковно-слов’янської мови, хочу дати про К.(остянтина) і М.(ефодія) такий суцільний огляд, який дав би змогу легше приступити до спеціальних студій по окремих кирило-мефодіївських питаннях”³.

Надзвичайно ретельно І.Огієнко працював над синтаксичними проблемами слов’янського письма, звертаючись за порадами та допомогою до свого вчителя, якого високо цінував не тільки як ученого, а й як “коханого батька” – до А.Кримського. “Пишу тепер працю “Походження слов’янських азбук”, – зазначав він у листі від 5 квітня 1927 р., – і мені дуже потрібний той малюнок “руських” письмен, який дає арабський письменник Ібн-ель-Недім. Усі мої шукання цього малюнка не дали результатів, а тому найсердечніше прошу Вас вказати мені, де саме його видруковано, бо я хочу зробити кліше з нього”⁴. Учений зробив понад 200 відбитків з різних кирилівських пам’яток, маючи намір видати ще й “Альбом для вивчення кирилівської палеографії”, “бо в нас, – писав він у листі від 10 вересня 1931 р. до К.Студинського, – в українській науці немає ніяковісінських палеографічних таблиць”⁵.

З метою створення ґрунтовного методологічного дослідження опису кирилівських пам’яток І.Огієнко підготував спеціальний “Програм опису кирилівських рукописів”. Методологія опису рукописів була розроблена ще у XIX ст., але сталої системи сформовано не було. “Були і просто списки рукописів без їх аналізу”, через що втрачалась цінність джерельного матеріалу, зазначав учений. Метод, запропонований І.Огієнком, враховував різні аспекти дослідження рукописів: від палеографічного опису письма, аналізу мови та правопису – до загальних відомостей про сам рукопис, його склад, техніку письма, автора, час написання, стан збереженості, правила видання тощо⁶.

Застосувавши еволюційну теорію до теоретичного осмислення проблем кирило-мефодіївської тематики, І.Огієнко дійшов таких висновків:

- писемність у слов’ян виникла ще в дохристиянські часи й існувала паралельно у декількох формах: письма “домашнього”, чи місцевого, у вигляді “черт і різів” і письма “протокириличного”, яке почало формуватися під впливом християнства не пізніше VII ст. через застосування грецького унціалу до слов’янських потреб.

³ ЦДДА України у Львові. Ф.684. Оп.1. Спр.1600. Арк.10.

⁴ Центральна наукова бібліотека ім. В.І.Вернадського. Відділ рукописів. Ф.1. Од. зб.23929. Арк.1.

⁵ ЦДДА України у Львові. Ф.362. Оп.1. Спр.358. Арк. 43 зв.

⁶ Там само. Ф.408. Оп.1. Спр.1224. Арк. 52–121.

Названі системи письма були невпорядкованими і несталими. У західних слов'ян відповідно поширювався латинський алфавіт;

- східні слов'яни не були винятком з культурного процесу, який проходив однаково у багатьох народів. Доказом наявності писемності у східних слов'ян до офіційного прийняття християнства та створення абетки Костянтином можуть бути “руськи” переклади богослужбових книг, які знайшов Костянтин у Херсонесі у 860–861 рр., а також свідчення різних джерел кінця IX–XII ст.;
- у середині IX ст. кияни вже мали свою азбуку як попередницю кирилиці, якою були зроблені богослужбові переклади до Костянтина;
- складаючи свою абетку, Костянтин брав до уваги “руськи” переклади св. Письма, які, ймовірно, послужили зразком при створенні ним глаголиці. Зокрема, на думку І.Огієнка, походження літери [щ] можна “задовільно пояснити тільки з староруської мови”;
- глаголиця, згідно з еволюційною теорією ученого, має більш давнє походження, ніж кирилиця, а її автором був Костянтин, який лише упорядкував те, що до нього вже існувало в нерозвиненій формі, а саме – пристосував механізм передачі слов'янських букв до слов'янських звуків на грецькій основі, тобто створив упорядковане письмо;
- протокирилиця почала розвиватися з грецького уставного письма з VII ст., а упорядкованим письмом вона стала в роки правління болгарського царя Сімеона завдяки діяльності болгарських письменників та учнів Кирила і Мефодія;
- залежно від сфери культурних та релігійних впливів, у західних землях була більше розповсюджена глаголиця, а в східних – кирилиця. Деякий час дві абетки існували паралельно, про що свідчать глаголицькі записи в кирилівських текстах і навпаки, які знайдено в географічному діапазоні слов'янських земель, східнослов'янських зокрема;
- кирило-мефодіївська ідея, будучи глибоко національною, отримала в науковій, релігійній, державній діяльності І. Огієнка свого палкого прихильника і невтомного працівника на ниві всеслов'янського культурно-духовного відродження.

Vlastimila ČECHOVÁ

NĚKOLIK POZNÁMEK K PROBLEMATICE VELKOMORAVSKÉHO OBDOBÍ ČESKÝCH DĚJIN

Česká historická věda řeší již dlouhá desetiletí problematiku nejranějších etap českých dějin. Problém přerostl rámec naší země a v průběhu jeho řešení došlo k mnohým zásadním zjednodušením a nesprávným výkladům. Bylo to způsobeno jednostrannou interpretací pramenů hmotné kultury a zúžením základny konfrontace výsledků bádání na nevelký prostor Moravy.

Dnes stojí česká historická věda před řadou problémů, jejichž řešení představuje určitý krok zpět a splácení dluhu v celoevropském měřítku.

K základním otázkám patří příchod Slovanů do českých zemí. Tento proces byl velmi složitě ovlivňován řadou faktorů. Strízlivě jej datujeme do 5.-6. století a je třeba jej konfrontovat s usazováním slovanských kmenů v Dolním Rakousku, Německu a bývalé Jugoslávii. Stále chybí pečlivé srovnání výsledků českého výzkumu a jejich dosazení do komplexního rámce poznatků, k nimž dospěla rakouská, polská, též však ukrajinská věda. Neobyčejně důležitou se jeví důkladná a moderní znalost geografického profilu Moravy, hlavně její včsunuté jižní části, včetně průtočnosti řek a zvláštností vodní situace lužních lesů v průběhu zemědělského roku. Slovanské kmeny osedaly v moravské oblasti velmi rychle a toto osedání nebylo zřejmě záležitostí jednoho proudu. Proces končí až na poč. 8. stol. a o to více odborných problémů vyvolává.

Stěžejním se zde jeví otázka kelto-římského odkazu. Zůstává naprosto nedocenen. Stojíme na počátku výzkumu. České i moravské území bylo výraznou oblastí keltské civilizace.

Svědčí o tom desítky oppid rozložených s neobyčejnou strategickou znalostí terénu karpatské kotliny, desítky brodů, jejichž "výpočet" je výsledkem výborné znalosti průtočnosti řek. Na keltské "zpracování" terénu navazují římské posádky, hlídající Podunají v celé složitosti migračních proudů a doby pobytu.

Slovenský výzkum již značně pokročil a řada římských vojenských táborů (castra) je doložena v Pohroní a Pováží. Odkaz kelto-římského období je dodnes naprosto nedocenen pro velkomoravské období též v oblasti zpracování kovů a dalších řemesel, pro rychlost adaptace migrujících slovanských kmenů.

První státní útvary na historickém území Čech a Moravy, tj. Samova říše a říše Velkomoravská jsou projevem a vyústěním tohoto zrychlení adaptace migrantů ve středoevropské oblasti v civilizačních formách středního Podunají a rovněž projevem značné schopnosti slovanských kmenů organizovat se, uvážimeli, že přechod k osedlému zemědělství zde probíhal ve změněných podmínkách a neobyčejně rychle.

Jeví se podstatným připomenout určitou zvláštnost atmosféry vědeckého světa v našich zemích, tj. neobyčejně silný vliv německé historickoprávní školy 19. stol., který se udržel i v poválečném období a ovlivnil naprosto nedostatečnou spolupráce s archeology, nezalost i neochotu povýšit pramen hmotné kultury na úroveň vopovídající hodnoty pramene písemného. Nemalou měrou zde rovněž působil jednostranný zájem o územní prostor Velkomoravské říše v jihomoravské oblasti a soustředění veškerých finančních prostředků pro tento výzkum. Budoucí systematický výzkum slezské nížiny přinese nepochybně objevné poznatky, potřebujeme však prvořadě archeology s historickým vzděláním, kteří připraví základnu pro týmovou badatelskou práci v období raného středověku.

Tento vzestup slovanských kmenů ve střední Evropě, který vyústil ve staromoravskou kulturu, byl podmíněn zintenzivněním zemědělské výroby, avšak rovněž existujícími a vznikajícími ekonomickými vazbami celoevropského dosahu. Velkomoravskou kulturu je třeba znovu a přesně zhodnotit v rámci evropského vývoje 8.-9. stol. a ve všech jejich projevech (architektura, písemnictví, šperkařství aj.) pod zorným úhlem podnětů iroskotských vlivů, karolinské renesance a zprostředkování bavorských misijních proudů. Nebyl rovněž zhodnocen proces postupného vnitřního dosidlování v 8.-9. století. Ústředním se zde jeví profil hradiska chráněného palisádou, které přerůstá do stadia knížecího hradu. V této souvislosti je bezpodmínečně třeba určit, co představovala velkomoravská střediska jako ekonomickoprávní jednotky? Kdy začíná geneze středověkých měst v českých zemích? Zde je prvořadým úkolem konfrontace s polským výzkumem, který je faktograficky i metodologicky neobyčejně podnětný. Polská věda

jednoznačně doložila rané stadium geneze středověkých měst pro 10. stol. I zde je citelné značné vakuum českého výzkumu, v němž obejít velkomoravské lokality nelze. Určujícím faktorem středověkého města na kteréinkoliv stupni jeho urbanizačního vývoje je prvořadě trh jako místo směny zemědělského nadvýrobku a frekvence dálkového obchodu.

Opět i zde vyvstává základní problém: Ize bez určujícího dědictví kelto-řimské etapy prodělat za dvě stě let tak velký skok ve vývoji a připravit země pro křesťanství již v první polovině 9. století?

Křesťanská misie vešla na Moravu pravděpodobně z jihu. Dosud se nepodařilo s určitostí stanovit lokalizaci, ale víme, že benediktinská misie vyšla z rakouských oblastí a pomalu a systematicky přizpůsobovala sílu tradice a zvláštností rytmu zemědělských prací svým cílům. Je zde třeba počítat s různými proudy křesťanských misionářů, akceptujících taktiku pokřesťanštění "shora". Církev dokonale pochopila úlohu času a přechod ke křesťanství probíhal tiše a zdánlivě nepozorovaně.

První velkomoravské kostely vznikají na počátku 9. stol., tj. ještě před cyrilometodějskou misí. Pokřesťanštění překonávalo ohromné překážky. Tím více udivuje připravenost místních podmínek postavit proti latinské církvi vlastní organizaci a proti latinské liturgii slovanskou bohoslužbu srozumitelnou v širokém zázemí. V rámci tohoto procesu probíhá ve velkomoravských podmínkách doslovně zázračný kvalitativní skok. Zdařilé pokusy překladu bible cyrilometodějskou misí staví slovanské písemnictví na vrchol evropského kulturního vývoje. Jak toto všechno hodnotit? Je zde třeba velké opatrnosti.

Komu bylo adresováno umění a písemnictví? Lid 9. stol. křesťanství nerozuměl a nezádal si jej. Agrární kulturu slovanských kmenů prostupuje složitý myšlenkový svět křesťanství jen velmi zvolna a orientuje se k ústnímu projevu sdělení. Knížecí dvůr Velké Moravy napodobuje Karlovce a umělecké dílo doby má hlavně politickou funkci.

Architektura Velké Moravy vykazuje podíl nejrůznějších stavebních škol Dalmácie, Bosny, východního Podunají aj. Kdo byli tito architekti a kdo prováděl církevní stavby Velké Moravy v kameni, s freskovou výzdobou, složitou technologií stavebního pojíva? Jsou to nepochybně práce na objednávku a stejně tak i staroslovanské písemnictví je určeno jen nepatrné vrstvě velmožů. Jen velmi sporé jsou velkomoravské nálezy psacího materiálu (voskových destiček a rydel), který znali již Kelti.

Cyrilometodějská misie vyšla z trojjazyčného prostředí, rodné Soluně, v níž zněla řečtina i slovanský jazyk souběžně. Je třeba si uvědomit, že první překlady hlavních částí evangelií byly provedeny ještě doma, před příchodem na Moravu. Na Moravě poté bylo možné věnovat se překladům bohoslužebných textů, které však byly lidu nedostupné. Staroslověnský jazyk obstál v této zkoušce a tento úspěch byl výsledkem dokonalé připravenosti obou členů misie.

Historik se však ptá na podíl vlastního domácího prostředí na tomto úspěchu slovanské písemnosti, s níž se ve své době v Evropě jen stěží mohl někdo měřit.

V době, kdy se utvářejí hlavní rysy velkomoravského rozvoje, prodělávají české kmeny na území. Čech vývoj, jenž nepostrádá zvláštností. Silné pouto s Velkou Moravou Ize určit ještě pro druhou polovinu 9. stol., ale po r. 894 je zaznamenáno výrazné oslabení těchto pout. Síla misijního vlivu Podunají a konkrétně biskupství v Řezně svědčí o stálých a zřejmě propracovaných ekonomických vazbách obou oblastí. Řezenští biskupové pokládají Čechy za přirozenou oblast svých zájmů. V oblasti historie kultury nabývá tato otázka prvořadého významu. Vývoj v českých zemích byl značně předznamenán zalesněním a terénem, avšak mimořádný strategický význam české oblasti určuje zájem franckého státu si ji udržet. Systematický a houževnatý nástup latinských misionářů v období do pádu franckého státu právě z řezenské a pasovské oblasti byl součástí programové činnosti

benediktinů a vynikající církevní organizace a slabá česká šlechta se nemohla pustit do západu s francským státem.

České země, avšak ani Morava v rámci velkomoravského státního útvaru nejsou schopny této síle čelit.

Moravě i Čechám chyběl v 9. století ekonomický prvek prvořadého významu, jímž byly ve všech západoevropských zemích vlastní kláštery. První kroky nevelkých mnišských celků benediktinského řádu jsou v českých zemích opožděny a spojení s rakouskými a italskými kláštery předpokládáme až koncem 10. stol. Jsou to začínající a početně velmi slabé ekonomické jednotky, které neprovádějí klučení terénu a jejich první kroky v navazování ekonomických vztahů se zemědělským zázemím krajiny jsou v českých poměrech nejasné. Výrobní profil základního výrobního odvětví, tj. zemědělství, nedosahoval úrovně, která byt'a nutná pro utváření prvních předpokladů pro vznik jednotné tržní sítě, by i v zárodečné formě, v níž by benediktinské kláštery jako samostatné hospodářské jednotky hrály samostatnou roli. Jen ony mohly vytvořit most, který by pomohl překlenout celkovou krizi po maďarském vpádu do velkomoravského státního útvaru v prvních letech 10. století.

Literatura:

Galuška L. Velká Morava. Brno, 1991.

Havlík L. Velká Morava a středoevropští Slované. Praha, 1961.

Niederle L. Rukojet' slovanských starožitností. Praha, 1953.

Spunar P. Kultura českého středověku. 1985.

Vavřík Z. Historický význam byzantské misie na Velké Moravě // Z dějin Slovanů na území ČSSR, 90–111. Uherské Hradiště, 1971.

Słownik kultury dawnych Słowian. Warszawa, 1990.

Наталія ЛЕШКОВИЧ

РОСІЙСЬКИЙ СЛОВ'ЯНОФІЛ І КИРЕЄВСЬКИЙ ТА ЙОГО СТАВЛЕННЯ ДО УКРАЇНИ

Однією із яскравих постатей у російському суспільно-політичному житті 30-х–початку 50-х років був відомий слов'янофіл Іван Кирєєвський. У великій бібліографії вченого досить повно досліджені ті напрями його діяльності, які визначають його як філософа, публіциста, літературного критика, і, нарешті, як одного із ідеологів слов'янофільства. Але практично ніхто з дослідників не звернув увагу на такий малознаний аспект, як позиція І.Кирєєвського щодо України та українства. Більш уважний аналіз його спадщини дає змогу дещо висвітлити це питання. Ще з початку 20-х років XIX ст. І.Кирєєвський, перебуваючи під впливом декабристського радикалізму, зустрічався з членом Північного товариства М.Наришкіним, на “вечорах” якого познайомився з поетом-декабристом К.Рилєєвим, відомим своїм “українофільством” (автором поеми “Войнаровський” та інших творів на теми з української історії)¹.

¹ *Кирєєвський І.В.* Избранные статьи. Москва, 1984. С.11.

Можливо, в процесі спілкування з К.Рилєєвим та іншими представниками російської культури, які свої революційні настрої в боротьбі з російським деспотизмом пов'язували з українським національно-визвольним рухом, та під їх впливом у І.Кирєєвського пробудився інтерес до української історії та культури. Його зацікавленість багатством української культури переконливо засвідчив у своїх спогадах Афанасій Маркович. Маркович згадував, що у братів Кирєєвських (брат Петро Кирєєвський – відомий збирач народного фольклору) була цінна бібліотека, в якій можна було знайти все краще, що стосувалося історії та етнографії України². Більше того, П.Кирєєвський вважав, що князі Київської Русі та їхні сучасники розмовляли та писали тією мовою, яка збереглася в наступні століття, і, таким чином, не була якимось забутим діалектом російської мови, а окремою мовою, яка збагачувалась протягом тривалого часу свого існування³. Брати Кирєєвські залишили багатий сімейний архів. Щодо архіву І.Кирєєвського, то він зараз зберігається в Російській Державній бібліотеці (колишня “Ленінська”) та у центральному Державному архіві літератури і мистецтва Росії⁴. Можна сподіватися, що пошуки в цьому архіві дадуть підтвердження і збагачення тези, яку і досі доводиться висувати лише гіпотетично.

Свій інтерес до українства І.Кирєєвський не обмежив збиранням документів з історії України – його пошуки були спрямовані на з'ясування історичних особливостей українства та його внеску в історію загальної російської державності та культури. Цікавою, на наш погляд, можна вважати працю І.Кирєєвського “Изображение людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии”⁵, видану як альбом портретів. Разом із братом Петром Кирєєвський придбав колекцію гравірованих портретів з майстерні Платона Бекетова⁶, зокрема альбом з “Портретами именитых мужей церкви” (1843) та продовження видання П.Бекетова “Изображение людей именитых” (1844)⁷. На матеріалах цих видань І.Кирєєвський зробив окремий альбом, який фактично ніколи не досліджувався як частина його спадщини. Єдина згадка про цю працю є в довідці про І.Кирєєвського, вміщеній у другому томі нової історичної енциклопедії⁸, але й у ній це видання наведене в переліку публіцистичних творів відомого слов'янофіла, хоча це праця зовсім іншого характеру, бо портрети подані без усяких текстів і наукових коментарів.

До альбому увійшов сорок один портрет відомих діячів української історії та культури⁹. Усі вони виконані на високому мистецькому рівні і дають змістовну

² Маркович А. Воспоминание о Петре Васильевиче Кириевском // Русская беседа. 1857. № 6. С.23.

³ Маркович А. Воспоминание о Петре Васильевиче Кириевском. С.23.

⁴ Славяноведение в дореволюционной России // Библиографический словарь. Москва, 1979. С.185.

⁵ Кирєєвський І. Изображение людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. Москва, 1844.

⁶ Платон Бекетов (1761–1836), виходець з багатой дворянської родини, служив у Герольдмейстерській конторі при Сенаті. В 1801 р. відкрив друкарню в Москві, видав понад 100 назв книжок. Зібрав велику колекцію гравюр і створив власну гравірувальну майстерню, де було виготовлено понад 300 назв гравюр. Особливу увагу приділяв збиранню та виданню гравірованих портретів діячів історії та культури Росії. Видав альбом гравюр, який є одним із перших і залишається одним із кращих за культурою видання. Серед них “Пантеон российских авторов”, який містить 20 гравірованих портретів та “Собрание портретов россиян, знаменитых...” (вийшла тільки перша частина, яка містила 50 портретів) (Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 года: Энциклопедия. Москва, 1994. Т.1. С.188–189).

⁷ Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 года: Энциклопедия. Т.1. С.189.

⁸ Там само. 1996. Т.2. С.573.

⁹ Подасмо прізвища за аналізованим виданням: Богдан Хмельницький, Петро Могила, Юрій Хмельницький, Петро Дорошенко, Василій Кочубей, Іван Самойлович, Іван Скоропадський, Дмитро Ростовський Туптало, Юсиф Нелюбович Тукальський, Інокентій Гізель, Іван Мазепа, Лазар Баранович, Семен Климовський,

художньо-психологічну та соціальну характеристику героїв і реалій їхньої історичної доби. Більшість цих портретів не ввійшла до пізніших видань, а тим більше не відновлювалась у такому іконографічному комплексі.

Перше дослідження виконане автором на матеріалах, опублікованих в “Енциклопедії Українознавства”, “Русском Биографическом Словаре”, “Энциклопедическом Словаре” Ф.А.Брокгауза, И.А.Ефрона, біо-бібліографічному словнику “Українські письменники. Давня українська література”. Як правило, відомості, вміщені у них, коректують і доповнюють одне одного. Впорядкування цих матеріалів показало, що представлена в альбомі іконографія розкриває обширний за часом і тематикою шмат українського життя, більший, ніж це передбачається самим жанром альбому. Як свідчать біографічні дані, в зазначеному альбомі представлено одинадцять постатей, діяльність яких припадає на XVII ст.; двадцять вісім – на XVIII ст.; одинадцять – на XIX ст.¹⁰ Із них уроженців Східної України – три; Центральної – тридцять сім; Західної – один. Життя та діяльність двадцяти чотирьох пов’язані з Україною; двадцять трое причетні до загальноросійського життя¹¹.

Вибір цих портретів Киреевським був неупередженим. Серед них і відомі українці, діяльність яких не узгоджувалася з імперською політикою. Так, на дев’яти портретах українських гетьманів представлені не тільки ті, хто в своїй діяльності дотримувався виразної проросійської орієнтації, а й ті, які намагалися здійснювати національно-державну програму, принаймні автономістську. Серед них портрети Петра Дорошенка¹², який вів боротьбу за возз’єднання Правобережної та Лівобережної України; гетьмана Павла Полуботка¹³, який насмілився вручити царю петицію про відновлення прав України, за що і був ув’язнений у Петропавловську фортецю. Вмістив І.Киреевський навіть портрет гетьмана Івана Мазепи¹⁴.

Мабуть, І.Киреевський хотів показати, що не всі українські гетьмани – прихильники Росії, політика якої була централізаторською та уніфікаторською. Він вміщує портрети тих, хто відстоював власні інтереси, історичні і культурні традиції України. Більш того, він показував, що на цих традиціях ґрунтувалася також творчість тих українців, яких представляли як великих росіян. Це портрети дев’яти діячів культури: серед них п’ять – поети і письменники (В.Капніст, С.Климовський, І.Богданович, В.Наріжний, М.Херасков), один – філософ (Г.Сковорода), один – композитор (Д.Бортнянський), один – художник (Д.Левицький), один – історик (М.Бантиш-Каменський).

Творчість більшості представлених поетів та письменників набула загальноросійського значення. Хоча вони і були письменниками російськомовними, в їх творах певною мірою відбилися національно-фольклорні та національно-історичні традиції і сюжети. Можна вважати, що вони втілювали у своїй творчості особливий культурний феномен, яким є українсько-російська (або російсько-українська) література.

Павло Полуботок, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Сільвестр Кулябка, Олексій Розумовський, Амвросій Каменський, Данило Апостол, Григорій Кониський, Михайло Херасков, Авраамій Флоринський, Григорій Сковорода, Кирило Розумовський, Василь Капніст, Самуїл Миславський, Олександр Безбородько, Анастасій Братановський, Петро Завадовський, Дмитро Левицький, Іполіт Богданович, Андрій Самборський, Дмитро Трошинський, Іван Гудович, Іван Леванда, Дмитро Бортнянський, Микола Расвський, Михайло Милорадович, Микола Бантиш-Каменський, Василь Наріжний, Віктор Кочубей.

¹⁰ Слід зауважити, що діяльність деяких осіб охоплює за часом два століття.

¹¹ Життя та діяльність деяких постатей була пов’язана як з Україною, так і з Росією.

¹² Енциклопедія Українознавства. Париж–Нью-Йорк, 1955–1957. Т.2. С.584–585.

¹³ Там само. 1970. Т.6. С.2214.

¹⁴ Там само. 1962. Т.4. С.1430–1432.

Яскравим прикладом є літературна спадщина Василя Наріжного¹⁵, а також діяльність та творчість видатного композитора Дмитра Бортнянського¹⁶. Значним був внесок у розвиток російської культури українців Михайла Хераскова¹⁷, Іполіта Богдановича¹⁸, Миколи Бантиш-Каменського¹⁹, Василя Капніста²⁰, Дмитра Левицького²¹, портрети яких ввійшли до галереї Івана Киреевського.

В альбомі представлено чотирнадцять церковних діячів, головним чином проповідників і богословів. Глибший аналіз їх діяльності свідчить, що багато з них були не тільки ієрархами, а й діячами освіти. Майже всі вони – випускники Київської Академії, і в подальшому їх діяльність пов'язана з адміністративною та викладацькою діяльністю в ній.

Серед розміщених в альбомі портретів ми бачимо і тих українських церковних діячів, які брали активну участь у поширенні освіти в Росії як письменники, оратори, викладачі навчальних закладів, перекладачі тощо. Це колишні вихованці і викладачі (а потім і ректори) Києво-Могилянського колегіуму, а саме: Дмитро Туптало (Ростовський)²², Стефан Яворський²³, Феофан Прокопович²⁴.

Альбом містить також шість портретів діячів імперської адміністрації XVIII ст., більшість з яких були вихідцями з України, мали значну питому вагу в управлінні Російської імперії і служили їй досить ефективно. Це дає змогу дослідити і розкрити особливий український національно-психологічний компонент у державному житті Росії. Однією з найбільш показових українських постатей загальноросійського масштабу був канцлер імперії Олександр Безбородько²⁵, який відіграв значну роль у розвитку російської дипломатії. Не менш впливовою особою в Російській імперії став і Дмитро Трощинський²⁵. Без зв'язків, без гучного імені Д.Трощинський зробив кар'єру при імператорському дворі та утримувався там протягом трьох царювань, а головне, зберіг при цьому славу чесною, безкорисливою та шляхетною людини. Ще однією помітною українською постаттю в російській еліті був Віктор Кочубей²⁶. Треба зауважити, що значна частина вихідців з України в російській імперській еліті того часу зберігала українську самосвідомість, прагнула зміцнити зв'язки з рідним краєм, підтримати його традиції і культуру.

Намагаючись якнайповніше показати участь українців у російському державному житті, І.Киреевський вміщує портрети і тих військових та державних діячів, які були зв'язані з Україною начебто лише походженням, про що не згадували навіть їх сучасники. Йдеться про військових генералів Миколу Раєвського²⁷, Івана Гудовича²⁸, Михайла Милорадовича²⁹.

¹⁵ Там само. 1966. Т.5. С.1683.

¹⁶ Русский Биографический Словарь. Санкт-Петербург, 1908. С.285–288.

¹⁷ Энциклопедический Словарь. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. Санкт-Петербург, 1903. Т.XXXVII. С.156–157.

¹⁸ Энциклопедический Словарь. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. Санкт-Петербург, 1891. Т.IV. С.158. Краткая литературная Энциклопедия. Москва, 1962. Т.1. С.655.

¹⁹ Энциклопедия Українознавства. 1955. Т.I. С.89.

²⁰ Энциклопедический Словарь. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. Санкт-Петербург, 1895. Т.XIV. С.387.

²¹ Там само. 1896. Т.XVII. С.440.

²² Энциклопедия Українознавства. 1980. Т.9. С.3279.

²³ Біо-бібліографічний словник. Українські письменники. Давня українська література. Київ, 1960. Т.1. С.605.

²⁴ Энциклопедия Українознавства. 1970. Т.6. С.2353–2354.

²⁵ Русский Биографический Словарь. 1900. С.634–638.

²⁶ Энциклопедия Українознавства. 1980. Т.9. С.3266.

²⁷ Русский Биографический Словарь. 1903. С.373–378.

²⁸ Там само. 1910. С.397–402.

Підсумовуючи сказане, ми можемо вважати, що Іван Киреевський визнавав самостійне значення українства, причому в двох напрямках, а саме: як самостійного фактора, що творить власне життя України, так і творчого компонента російської культури. Характерно, що І.Киреевський як укладач намагався показати політичних і культурних діячів загальноросійського значення з огляду на їх українське походження і таким чином підкреслити внесок українців у соціальне та культурне життя Російської імперії.

І насамкінець, у зв'язку з унікальністю згаданого альбому І.Киреевського як іконографічного джерела з історії України, доцільне, на нашу думку, його перевидання, без чого воно може зовсім і остаточно загубитися для наших сучасників. Зрозуміло, таке перевидання вимагало б широкого вступу дослідницького характеру та довідок про життя, діяльність та значення тих діячів, чії зображення постають перед нами на сторінках забутого альбому знаменитого ідеолога слов'янофільства. Відновлена праця могла б послужити змістовним джерелом до історіографії та іконографії української історії.

Ніла ГАЛУН

Хр.БОТЕВ ПРО БОЛГАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Кожен народ має своїх національних героїв, пророків, геніїв. В українців це Тарас Шевченко, Іван Франко, Богдан Хмельницький. Одним із національних героїв болгарського народу є Христо Ботев.

Ботев не лише брав активну участь у болгарському національно-визвольному русі, а й одним із перших зробив спробу дати йому оцінку та визначити перспективи розвитку. Саме цей аспект творчої спадщини болгарського публіциста ще не був об'єктом досліджень ботевознавців.

Болгарському революційно-визвольному рухові 60–70-х років XIX ст. Ботев присвятив ряд публікацій, зокрема статтю “Петрушан”, опубліковану в 1871 р. в газеті “Дума”, та серію публіцистичних матеріалів у газеті “Знаме” (1875): “Роль Раковського в боротьбі за визволення”, “Настрої в емігрантському середовищі 1868 р.”, “Внутрішня революційна організація”, “Революція народна, нехайна, відчайдушна” та ін.

Історію болгарського визвольного руху Ботев поділив на три етапи (хоч насправді їх було два), кожен з яких відзначається своїми методами і формами боротьби. Як і сучасні історики, першим етапом Ботев вважав 1862–1868 рр., тобто час переходу від локальних повстань і заворушень до організованої збройної боротьби. Другий етап Ботев датує 1868–1875 рр. і пов'язує його зі створенням внутрішньої революційної організації, яка розгорнула роботу, спрямовану на підготовку народного повстання. Виділення публіцистом цих двох періодів у болгарському національно-визвольному рухові є науково виправданим і збігається з сучасною періодизацією¹. Однак Ботев не оправдано виділив ще й третій етап, за

²⁸ Энциклопедический Словарь. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. 1894. Т.IX. С.860.

²⁹ Там само. 1896. Т.XIX. С.310.

¹ История на България. В 14 т. София, 1987. Т.6. С.261–262, 354.

початок якого взяв 1875 р., хоча він, по суті, був продовженням другого етапу визвольної боротьби, а точніше – його кульмінаційним моментом.

Перший етап визвольного руху Ботев цілком справедливо пов'язав з діяльністю Г.Раковського. “До 1862 р., – писав він, – всі наші спроби піднести повстання мали локальний характер і були не наслідком зрілої, широко розповсюдженої ідеї визволення, а просто збройним протестом проти нестерпних турецьких насильств і принижень”². Таку характеристику Ботев дав стихійним бунтам, зокрема селянському

повстанню 1841 р. у Нішській окрузі, та спробі болгарських емігрантів-патріотів весною цього ж року переправити через Дунай у районі м.Браїла озброєний загін, а також повстанському виступі 1856 р. в околицях Тирново³. На думку Ботева, через брак зброї, відсутність чіткого плану ці акції були приречені на поразку.

Г.Раковський висунув “до кінця обгрунтовану ідею” і “чітко розроблену програму” організованої боротьби. Незважаючи на своєрідність формулювань і лозунгів, він, по суті, першим поставив питання про політичну незалежність Болгарії. Його програма засвідчила, безперечно, значний прогрес у політичному розвитку болгарського національно-визвольного руху. З самого початку своєї діяльності Раковський вважав збройне повстання основним засобом боротьби за незалежність. Головну роль при цьому він відводив четах, метою яких було об'єднання розрізаних сил, революціонізація народних мас. Найбільш повно він виклав свої погляди наприкінці 1861 р. у “Плані визволення Болгарії”⁴. Заслуга Раковського, вважав Ботев, полягає не лише в тому, що він “узагальнив і поширив цю ідею”, а й у тому, що висунув із гайдуцького середовища “декількох народних ватажків і полум'яних борців за свободу”⁵.

Ботев високо оцінював болгарський визвольний рух, хоча й гостро критикував його прорахунки. Так, вказуючи на недоліки першого етапу, він відзначав слабкі сторони не лише Раковського, а й “майже всіх його сучасників”: надмірні сподівання на допомогу європейських держав чи Росії “в нашій нерівній боротьбі за свободу”, а також упевненість, що за допомогою лише гайдуцьких загонів і закликів “Вставайте, браття!” можна завоювати Дарданелли і домогтися, щоб наш знедолений болгарський народ воскрес із мертвих”⁶. Вузьким місцем у планах Раковського була недостатня увага до організації виступів на місцях, ідеалізація четницької тактики, засилання загонів із території сусідніх країн, необхідність узгодження цих акцій з політикою васальних щодо султана невеликих князівств Волощини і Молдавії – все це робило сумнівним реалістичність плану повстання. Приклад Раковського і його соратників, стверджував Ботев, показав, що самовідданості групи відчайдушних героїв недостатньо, щоб підняти народ на боротьбу. Однак намагання Раковського не пропали даремно: посіяні ним “зерна” дали “добрі плоди”. У важкі хвилини Ботев неодноразово звертався до нього: “Де ти, Раковський, щоб всі ми стали товаришами і перетворили пожертвуване народом золото на свинець і залізо?”⁷.

² *Ботев Хр.* Ролята на Раковски в борбата за освобождение // Събр. съч. В 2-х т. София, 1958. Т.2. С.174.

³ *Ботев Хр.* Наместе програма // Събр. съч. Т.2. С.33.

⁴ *Маждракова-Чавдарова О.* Г.С.Раковски – основоположник на българското национално-революционно движение и бележит военен деец и мислител // Военна подготовка и провеждане на Априлското въстание 1876. София, 1976. С.24–28.

⁵ *Ботев Хр.* Ролята на Раковски ... С.175.

⁶ Там само. С.176.

⁷ *Ботев Хр.* Писмо до Ив.Драсов // Събр. съч. Т1. С.493.

Займаючи позиції на крайньому фланзі визвольного руху, Ботев критикував інші політичні напрями. Так, у нього викликали недовіру по-русофільськи настроєні консервативні кола болгарської еміграції, що групувалась навколо “Добродійної дружини”, так звані “старі”. Їхню програму визволення “понівеченої батьківщини” він характеризував як примиренницьку й іронізував: “Почекаємо, доки Туреччина впаде сама чи вступить у яку-небудь європейську війну, і тоді шляхом повстання чи дипломатичним шляхом заявимо про свої права на свободу та існування на Балканському півострові. А доти дамо час народові розвиватись, здобувати освіту і висувати із свого середовища здібних, досвідчених людей, які зуміють зберегти і впорядкувати здобуте”⁸. Ботев не міг вибачити “Добродійній дружині” традиційної тактики узгодження дій з російською дипломатією, утримання від цілеспрямованої підготовки повстання.

Неоднозначну оцінку дав Ботев діяльності “Болгарського таємного центрального комітету” (БТЦК), що вважався організаційним центром так званих “молодих”. З одного боку, зауважив він, комітет вів галасливу пропаганду навколо болгарського національного питання, сприяючи активізації революційно налаштованої молоді в Османській імперії. “В Балканські гори! В Балканські гори!” – лунали весною-влітку 1876 р. заклики “молодих” створювати збройні загони, – писав Ботев⁹. З другого боку, політична лінія БТЦК, що об’єктивно зводилась до вимоги автономії болгарських земель у рамках майбутньої Турецько-Болгарської держави, свідчила про посилення угодовських тенденцій у таборі певної частини “молодих”. Ботев піддав критиці документи БТЦК, прийняті наприкінці 1866–на початку 1867 рр. і адресовані султану: “Болгарія перед Європою” і “Меморандум”. “Таємний центральний революційний комітет, який пустив пил у вічі Туреччині, – з сарказмом зауважив Ботев, – вирішив, що від цього “хвора людина” повинна обов’язково випустити дух”¹⁰. Припинення у 1868 р. діяльності БТЦК Ботев коментував лаконічно: “Комітет промчався, наче комета!, залишивши по собі міфи про могутність болгарських комітетів”¹¹. Під впливом повстання греків на о. Крит у 1866 р. та підготовки Сербії до війни з Туреччиною “молоді” намагались втілити в життя план Раковського, тобто з допомогою четницьких загонів підготувати народ до загального повстання. Ця місія була покладена передусім на загони П.Хитова і Ф.Тотю. Ботев намагався об’єктивно оцінити ставлення представників “старих” і “молодих” до засилання у Болгарію озброєних чет: якщо лідери “Добродійної дружини” не були зацікавлені у розширенні масштабів руху і витраті власних коштів на це, то основна маса “молодих” вітала підготовку повстання. “Всім нашим читачам, – писав він, – пам’ятні 1867 і 1868 рр. Але потрібно було жити у той час в Румунії, бути учасником чи свідком того революційного захоплення і тих зво-рушливих надій, які охопили тоді нашу еміграцію, щоб зрозуміти плани молодих”¹².

Необхідно відзначити, що Ботев або не знав, або належно не оцінив того факту, що власне “Добродійна дружина” виділила кошти на озброєння та матеріальне забезпечення чет. Щоправда, при цьому лідери “старих” поставили вимогу – без їх згоди не розпочинати повстання. Вони чекали, як вирішиться конфлікт між Сербією і Туреччиною, оскільки мали домовленість із сербським урядом про спільні дії.

⁸ *Ботев Хр.* Изчакване или незабавен бунт // Сьбр. сьч. Т.2. С.173.

⁹ *Ботев Хр.* Петрушан // Сьбр. сьч. Т.2. С.46.

¹⁰ *Ботев Хр.* Да драснем кибрита на въстанието // Сьбр. сьч. Т.2. С.110.

¹¹ *Ботев Хр.* Петрушан. С.45.

¹² *Ботев Хр.* Настроението всред емиграцията през 1868 г. // Сьбр. сьч. Т.2. С.177.

Оскільки ж криза була розв'язана мирним шляхом, подальше перебування емігрантських загонів у Болгарії було визнане недоцільним, і вони повернулись до Румунії¹³.

Між тим патріотичні настрої серед емігрантів не згасали, і воєводи Х.Димитр та Ст.Караджа приступили до формування нової чети. Ботев з цього приводу писав: “Прийшла весна 1868 р., і у тисяч юнаків закипіла кров, тисячі були готові йти і померти за свободу. Кожен віддав усе найкоштовніше, кожен забув про бідність і вік, про рідних і сім'ю... А де були наші патріоти?... – запитує публіцист. – Одні з відчаєм [маються на увазі “молоді”. – *Н.Г.*], інші з прихованою злобою [“старі”. – *Н.Г.*] склали руки, а треті пішли і загинули”¹⁴. Невдалі переходи емігрантських загонів стали завершальним акордом першого етапу болгарського визвольного руху¹⁵. Трагічна доля жменьки сміливців не лише “завершила перший період революційних сподівань”, а й “зробила зрозумілими помилки Раковського і Болгарського революційного комітету [БТЦК. – *Н.Г.*], що також згодом упокоївся”¹⁶.

Перед учасниками визвольного руху все чіткіше поставало питання про перегляд тактики і організаційних форм боротьби. Уроки четницького руху 1867–1868 рр. вимагали перенесення центру ваги підготовчої роботи безпосередньо в Болгарію і створення дієвого організаційного осередку. Вичікувальну позицію “старих” та інших поміркованих кіл у питанні про роль збройної боротьби в національному русі, їх залежність від політики Сербії та Румунії можна було подолати лише шляхом ідейно-політичної консолідації революційного напрямку при чіткому розмежуванні з іншими політичними силами.

Другий етап болгарського визвольного руху нерозривно пов'язаний з діяльністю В.Левського. На думку Ботева, саме завдяки Левському утвердилась ідея створення внутрішньої організації, розгорнулася революційна робота в самій Болгарії. Той факт, що відразу ж “після 1868 р. апостоли Левський та Ангел Кинчев у короткий термін покрили Болгарію цілою сіткою революційних комітетів”, Ботев трактував як “свідчення співчуття революції... Народ сам довів, що без внутрішньої організації за допомогою однієї-двох невеличких чет підняти загальне повстання неможливо”¹⁷. Діяльність Левського і його однодумців мала реальні наслідки: “за 7–8 років так необхідна, хоч і погано організована пропаганда, з одного боку, і нелюдське насилля, страждання і муки, що довели до відчаю – з другого, певною мірою досягли своєї мети. Народ готовий тепер залишити рабський плуг і зайнятись влаштуванням своєї долі. Але йому, як будь-якому іншому народові, який потрапив би в своє становище, не вистачає злагоди між його окремими частинами, яка необхідна для того, щоб він зібрав разом свої сили і міг домогтись бажаних змін”¹⁸. Ботев зауважив, що в цей новий період визвольного руху готовність до самопожертви виявила лише найбільш знедолена частина еміграції – “хиші”. Лише вони “не змінили своїх переконань, лише їх прапор не вицвів від дощів і вітрів”¹⁹. Саме з їх середовища вийшли “апостоли

¹³ Бурмов А. Четнисчеко движение в България през 1867 г. // Ибр. произв. В 3-х т. София, 1974. Т.2. С.115 і далі.

¹⁴ Ботев Хр. Петрушан. С.46.

¹⁵ Данчев П. Обречени на безсмертие. София, 1977. С.65–67.

¹⁶ Ботев Хр. Настроениете всред емиграцията... С.177.

¹⁷ Ботев Хр. Вътрешна революционна организация // Събр. съч. Т.2. С.182.

¹⁸ Ботев Хр. Да драснем кибрита... С.111.

¹⁹ Ботев Хр. Вътрешна революционна организация. С.182.

нового вчення”, які відправились у Болгарію і “почали проповідувати слово свого бога – свободи”²⁰.

Ботев також звернув увагу на внутрішні незгоди в революційному середовищі та непослідовність деяких керівників. Створений Л.Каравеловим восени 1869 р. БРЦК то повністю відмовлявся від ідеї четницької тактики, то недооцінював важливість внутрішньої комітетської роботи. На думку Ботева, “диктаторські відхилення деяких членів комітету ... [він мав на увазі Л.Каравелова. – Н.Г.] довели справу до сумнозвісної софійської і хасківської катастрофи”, тобто до загибелі Левського й арешту Узунова – двох талановитих керівників внутрішнього комітетського руху²¹. “Так, – підсумував Ботев, – загинули плоди діяльності таких особистостей, які за своєю енергією та самовідданістю є видатними апостолами революції, котрих рідко можна зустріти не лише у нас, а й в інших, більш розвинутих народів”²². Оцінка Ботевим ситуації в болгарському революційному русі після загибелі Левського загалом не викликає заперечень. Але звинувачувати у всіх невдачах лише Каравелова, як це робить Ботев, несправедливо. Тенденційність у даному випадку пояснюється непорозуміннями з Каравеловим, які виникли дещо пізніше, у 1874–1875 рр.

Третім періодом національно-визвольного руху, який розпочався, на думку Ботева, у 1875 р., був період “загальної болгарської революції на балканському півострові”²³. “Загальна революція” стала реалією, як вважав публіцист, завдяки рішенням БРЦК про збройне повстання. “Революція підготовлена”, – писав Ботев у листі до М.Грекова. – ... Десять днів тому було у нас в Бухаресті велике зібрання ... Постановили: бунт!”²⁴. Однак Старозагорське повстання, що вибухнуло у вересні 1875 р., не набрало широкого розмаху і через кілька днів було жорстоко придушене.

Із надзвичайним піднесенням Ботев сприйняв звістку про початок квітневого повстання. “Болгарське повстання вже вступило у свої права, і боротьба закипіла ... Тремтять тирані!” – писав він на сторінках газети “Нова Бґларія”²⁵. Не маючи достовірної інформації, Ботев був певний, що “повстання охопило всю середню частину Балканських гір від Слівена до Трояна і Середню-гору від Панагюриште до Старої Загори”²⁶. Разом з тим він був стурбований, що у Північній Бґларії “основна частина населення не підтримала повстання”²⁷. Прагнучи не допустити поразки революції, Ботев на чолі озброєного загону відправився в Болгарію, де і наклав головою за волю Батьківщини. Доля так розпорядилась, що загибель Ботева стала заключним акордом Квітневого повстання, про яке йому вже не судилось писати.

Ботев не був професійним істориком, однак підпорядкувавши своє життя ідеям національного Відродження, потребам визвольної боротьби, своєю історіографічною спадщиною він зробив вагомий внесок у розвиток болгарської історичної думки.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С.180.

²² Ботев Хр. Внутренна революционна организация. С.183.

²³ Ботев Хр. Ролятана Раковски... С.175.

²⁴ Ботев Хр. Писмо до М.Греков от 30.08. 1875 // Събр. съч. Т.1. С.502.

²⁵ Ботев Хр. Захваща се вече драмата на Балканския полуостров // Събр. съч. Т.2. С.208.

²⁶ Там само. С.208.

²⁷ Ботев Хр. Новини из Бґларія // Събр. съч. Т.2. С.216–217.

Petr KALETA

ZÁPISKY FRANTIŠKA ŘEHOŘE ZE SRPNA 1891

Po roce 1772, kdy se stala Halič součástí Rakousko-Uherska, proudily do Lvova velké zástupy Čechů, mezi nimiž byli zejména úředníci, učitelé, hudebníci, literáti, inženýři, podnikatelé, duchovní, studenti a v neposlední řadě etnografové. Vydávali se zde především za účelem kulturního a průmyslového povznesení, ale i poznání tehdy nejméně rozvinutého regionu Rakousko-Uherska. Již od 30. let devatenáctého století začal hrát český prvek ve východní Haliči důležitou úlohu a od té doby se datují stále častější kontakty mezi českou a ukrajinskou inteligencí. Lze jen litovat, že tak zdárně se rozvíjející styky mezi Čechy a Ukrajinci byly v polovině našeho století přerušeny a až nyní v 90. letech můžeme na naše vzájemné vztahy opět navázat.

Při této naší spolupráci nesmíme zapomenout na dílo vynikajícího českého literáta a etnografa, který strávil velkou část svého života ve východní Haliči, jímž je rodák ze Stěžer u Hradce Králové František Řehoř (1857–1899). Ten už v devatenácti letech odjel za svým otcem do haličského Volkova, kde mu pomáhal spravovat jeho hospodářství. Brzy se naučil ukrajinský jazyk a podnikal četné cesty, na nichž kreslil, fotografoval a především si podrobně zapisoval své zážitky s Rusíny¹ a Huculy.

Při svém bádání o F. Řehořovi jsem narazil na pramen, který je velmi důležitý pro poznání východohaličské společnosti minulého století, jímž je Řehořův rukopisný deník s názvem „Cesta po východní Haliči, najmě mezi Huculy“, který je dnes uložen v literárním archivu Památníku národního písemnictví Praha. Jedná se o ojedinělý typ historického pramene z konce minulého století, a to především pro oblast východní Haliče.

Samotný deník má dvě části. V první, která je předmětem mého referátu, jsou zápisky a nákresy z období od srpna do září 1891. Druhá je ovšem méně uspořádána a jsou v ní zápisky z období ledna–února 1891, října 1891, ledna–února 1892 a června 1892². Celkově lze říci, že zápisky, ale především kresby a náčrty nejsou vždy chronologicky a systematicky uspořádány. Chtěl bych ještě dále upozornit, že osobní a místní jména zachovávám ve stejné podobě jak je používal F. Řehoř.

František Řehoř pobýval většinou ve východní Haliči, ale zajížděl také do Čech, tak jako v roce 1891, kdy u nás přivítal a provázal stopadesátičlennou výpravu Ukrajinců, která tehdy přijela na jubilejní výstavu do Prahy. V té době se už Řehoř začal připravovat na další ze svých studijních cest a po vyřízení všech náležitostí mohl ve čtvrtek 6. 8. 1891 se svým přítelem Václavem Poncem, učitelem z Černilova³, vyjet vlakem z Hradce Králové.

Jejich cesta vedla přes západohaličskou metropoli Krakov, a potom pokračovali dále na východ. Je třeba poznamenat, že cesta neprobíhala náhodně, ale byla předem pečlivě připravována. Řehoř dokázal velmi dobře využít svých kontaktů s haličskými Ukrajinci i Poláky, kteří mu při jeho cestách vždy ochotně napomáhali. Ve Stryji se setkali např. s místním farářem Bobykevčem, který se zúčastnil jubilejní výstavy v Praze. Ten je

¹ Řehoř užívá podle tehdejšího úředního opatření pro haličské Ukrajince názvu Rusíni.

² První část deníku je číslována 1–104, druhá 1–43. Očíslovaná je však pouze pravá strana každé dvoustrany.

³ Archiv AV ČR, osobní fond Adolfa Černého-Rokyty, korespondence s F. Řehořem, dopis F. Řehoře z 25. I. 1892 (dále jen Dopis F. Řehoře).

pohostil a poradil jim, na které kněze se mohou dále obrátit. Přes Pasečnu se potom dostali do Židačova, kde si doplnili zásoby a Žid Samson Gotlieb jim ukázal další směr cesty.

F.Řehoř se při svém putování setkával s lidmi, jejichž jména mnohdy naznačovala český původ. Tak tomu bylo např. v Křivčicích, kde rozmlouvali s hospodářem se jménem Šestak, jenž si jim stěžoval na nespolehlivost českého hospodářského úřednictva. Řehoř se svým přítelem necestoval pouze vlakem, povozem a na koni, ale mnohdy je okolnosti donutily jít pěšky. Bylo tomu tak i 18.8.1891, kdy došli pěšky z Křivčic až do Lvova. Ve Lvově se setkali s prof. Šucevyčem a mnohými dalšími známými. Řehoř si tam vyřídil některé úřední záležitosti, a potom odjeli západním směrem do Janova. Zde byli vřele přijati u okresního soudce Herasymovyče, jehož syn pobýval v Čechách u příležitosti jubilejní výstavy a oba cestovatelé pak dlouho besedovali s janovskou inteligencí⁴.

Jejich cestování pokračovalo přes Chodorov⁵, Bortniky, Stanislavov a Krechovce. Řehoř si podél cesty všiml kříže, který zde byl postaven na památku zrušení roboty a stejně jako další podobné předměty si ho pečlivě zakreslil do svého deníku. V Řehořových kresbách statků a obydlí s hospodářskými budovami, které opatřoval přesnými rozměry, je patrná jeho vynikající orientace v zemědělském životě, již se naučil u svého otce, statkáře. Pozoroval práci vesničanů na polích a zachytil detailně jejich nářadí jako např. motyky a pluhy. Hodně času také věnoval pozorováním nejrůznějších řemeslníků, např. tkalců a krejčích. Velmi ho zajímal také oděv, a to především кроj huculských dívek, na němž si všiml nejmenších detailů, náušnic, způsobu vyšívání na šátku atd. Na cestě dále pozoroval práci uhlířů z Drohonířčan a fotografoval okolí Lachovce. Je třeba poznamenat, že fotoaparát nepatřil na konci 19. století k běžnému vybavení národopisce, a proto je nutno ocenit Řehořovu snahu zachytit prvky haličského života tou nejmodernější technikou.

Jejich putování pokračovalo městečkem Lysiec, kde je zastihla silná karpatská vichřice, a ta je doprovázela až do vsi Starani⁶. V Bohorodčanech si udělali menší přestávku a večer odjeli do Nadvorny, kde se ubytovali v židovském hostinci. Židovský prvek ve východní Haliči měl tehdy velmi silné zastoupení a byl důležitý zejména v hospodářské sféře. Tehdejší poutníci a cestovatelé se v haličských hostincích a hospodách setkávali téměř výhradně s židovskými krčmáři. Tím, že si podrobně zapisoval ceny potravin, noclehů a profily obyvatelstva, prokázal Řehoř dobrou orientaci ve statistických a demografických otázkách. V tehdy více než sedmitisícové Nadvorně⁷ pobývali u kupce Kisilevského a navštívili i adjunkta Taniackiewiče, u něhož Řehoře zaujaly lovecké trofeje a erby⁸. Z Nadvorny podnikli menší exkursi do centra sklářského průmyslu Majdanu, kde jim ochotně na všechny dotazy odpovídal ředitel sklářských hutí Styrnal, jenž byl rovněž českého původu.

Jejich odjezd z Nadvorny popsal Řehoř takto: "Čarovný pohled rozvírá se od vsi Ševelovky, první za Nadvornou (na silnici). K Nadvorně, nad níž vypíná se hřeben hor jakoby stěna"⁹. Pozorně si všiml stále hornatějšího profilu krajiny a stále početnějších dřevěných chat. Dorazili do městyse Delatyn, jenž byl velmi důležitou lokalitou, poněvadž

⁴ LA PNP, pozůstalost F. Řehoře, signatura: 30 N 64, "Cesta po východní Haliči, najmě mezi Huculy". Část 1. S.49–52.

⁵ LA PNP, pozůstalost F. Řehoře, signatura: 30 N 64, "Cesta po východní Haliči, najmě mezi Huculy". Část 1. S.2.

⁶ Ibid. S.55.

⁷ Nádvorňa byla podle Řehoře městečkem s 7 580 obyvateli, z nichž bylo asi 4 000 Židů, 2 600 Rusinů a zbytek byli Poláci.

⁸ LA PNP, pozůstalost F. Řehoře, signatura: 30 N 64, "Cesta po východní Haliči, najmě mezi Huculy". Část 1. S.3.

⁹ Ibid. S.60.

byl považován za mezník mezi Rusíny a Huculy. Celá Huculština se nacházela výše na řece Prut, především však při jeho březích.

První Huculy, a to děti, potkali ve vsi Jamne. Zde už se F.Řehoř plně věnoval huculskému etniku, jehož nejčistší představitelé žili tehdy už jen v Žaběm. V Mikuličině už Řehoř častěji fotografoval a kreslil, a to zejména huculské žebráky a dívky v krásných krojích.

Ve Vorochtě, kde dorazili 24.8., byli hosty u tamějšího lesního, pana Kellera, jenž jim pomohl najmout průvodce Močarňuka s koňmi. Jak později zjistili, tentýž Močarňuk prováděl před rokem i prof. Šucevyče. Zaplatili mu čtyři zlaté a vydali se do Žaběho. Cesta, která trvala 1,5 dne¹⁰, vedla přes Bukovec. Jejich putování neprobíhalo pouze po známých cestách a stezkách, ale mnohdy se museli přebrodit přes divoká koryta řek, jako např. přes řeku Čeremoš, aby se dostali do Žaběho.

V Žabě Ilče použil Řehoř pro své zápisky další typ pramene, pramen narativní. Seznámil se totiž s panem Pasynovyčem, který dokázal velmi hodnověrně vyprávět o životě Huculů. Zaznamenal si tehdy např. několik informací o huculské stravě, v níž převažovala masitá potrava. Žabě, jež byla tehdy jejich hlavním pozorovacím cílem, se skládala ze dvou farností Ilče a Slupejky, v jejichž čele stál starosta a radní¹¹. Řehoř popisuje krásu huculských žen, v níž vynikaly ženy a dívky z Kosmače a zmiňuje se také o dlouhověkosti některých Huculů, kteří se dožívali devadesáti až sta let.

Jeho zápisky mohou mnoho naznačit i z hlediska toponomastiky. Dokazuje to např. svým pátráním po původu jména Žaběho. Podle pověsti byl prvním starousedlíkem jakýsi Žabka, po němž se ves začala nazývat Žabě. K původu Huculů pak poznamenává: “Spáchal-li kdosi co zlého na dolinách buď uherských, buď rumunských či ruských, utekl do hor a tito lidé dali počátek Huculům”¹². V době Řehořovy návštěvy žilo tehdy v Žaběm asi 600 Židů, kteří pracovali nejen jako krčmáři, ale i jako obchodníci se dřevem, s dobyt看em a v krámech s ozdobnými huculskými předměty. Nejdovednější Huculové byli podle F.Řehoře v Kosmači, Riče a Javorově. V Kosmači měli největší talent na ornamentální malbu, v Javorově na řezbářství.

V Žabě Slupejce, kam došli 27.8., Řehoř fotografoval chaty a huculské chlapce, ovšem huculské ženy a dívky se fotografovat nenechaly. Na základě vyprávění učitele Burgharda o Huculech, si Řehoř vytvořil slovníček některých huculských termínů¹³.

Studijní cesta v Žaběm končí 29.8., kdy se vydávají přes Kryvorovňu, Jasinov, Ustěriska, Vižnicu a Sňatyň do Kolomyje, kam přijeli 1. září. V Kolomyji se F.Řehoř rozloučil se svým přítelem Václavem Poncem¹⁴ a 3.9. už jel pak sám do Horodenky, kde si pozorně prohlédl tkalcovskou dílnu a odtud pokračoval do Tyškovců¹⁵. To je poslední zpráva v deníku, který mapuje Řehořovo putování v srpnu a září 1891.

Závěrem lze říci, že Řehořovy zápisky jsou skutečným odrazem jeho osobnosti. Tedy osobnosti muže, který s nesmírnou vášní a intenzitou prožitků vnímal vše, na co narazil při svých četných cestách. Škoda jen, že se ve svých záznamech nezmiňuje o soukromých zážitcích. Jeho deník je vynikajícím pramenem o životě obyvatel Haliče a Bukoviny na konci minulého století a já jen doufám, že na základě interdisciplinární spolupráce mezi

¹⁰ Ibid. S.20.

¹¹ V obci bylo celkem 36 radních a 2 školy.

¹² LA PNP, pozůstalost F.Řehoře, signatura: 30 N 64, “Cesta po východní Haliči, najmě mezi Huculy”. Část 1. S.76.

¹³ Ibid. S.82–83.

¹⁴ Dopis F.Řehoře.

¹⁵ LA PNP, pozůstalost F.Řehoře, signatura: 30 N 64, “Cesta po východní Haliči, najmě mezi Huculy”. Část 1. S.91.

historiky, etnografy a architektky, se Řehořův deník může dočkat své knižní podoby, což byl také autorův původní záměr.

Prameny:

1. LA PNP, pozůstalost F. Řehoře, signatura: 30 N 64, “Cesta po východní Haliči, najmě mezi Huculy”. 1891–92.
2. Archiv AV ČR, osobní fond Adolfa Černého-Rokyty, korespondence s F.Řehořem. Dopis F.Řehoře z 25.1. 1892.
3. *František Řehoř*. Území Huculův // Slovánský sborník. 1884. Č.6. S.290–297.

карта

Володимир ФІСАНОВ

ФАНТОМ ПАНСЛАВІЗМУ ТА РЕАЛІЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ
ЩОДО АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1914–1918)

При вивченні дипломатичної історії Першої світової війни стикаємося з досить несподіваним, на перший погляд, фактом: цілі, мотиви і загалом характер офіційної російської політики стосовно Австро-Угорської монархії до сьогоднішнього дня залишалися поза увагою науковців. Автор пропонованого повідомлення має на меті відповісти на запитання: чи дійсно офіційний Петроград керувався ідеями панславізму у своїй реальній політиці в австро-угорському питанні і якщо брати ширше – на центральноєвропейському геополітичному напрямі. Цю проблему можна розглядати, по-перше, під кутом зору співвідношення слов'янофільської риторики та її впливу на царську дипломатію у напрямі досягнення “етнографічних” кордонів імперії; по-друге, підпорядкованості цих *тактичних* завдань *зовнішньополітичній стратегії*, яка включала увесь складний комплекс геополітично значущих завдань, що їх вирішувала російська дипломатія у роки війни.

Здавалось би, Росія повинна бути зацікавленою у розпаді дуалістичної імперії, у розподілі її територій між державами-переможницями. Проте, незважаючи на зіткнення геополітичних інтересів на Балканах, у Петрограді дотримувалися загалом поміркованої позиції в австрійському питанні. Це пояснюється впливом двох чинників. По-перше, розпад Австро-Угорщини міг стати небажаним прикладом для багатонаціональної Росії. Саме тому Микола II, будучи прихильником легітимізму, виступав проти неконтрольованого розпаду Дунайської імперії. У колах царської бюрократії, за старою звичкою, думали про можливість відновлення після війни “дружніх та добросусідських відносин” як з Німеччиною, так і з Австро-Угорщиною¹.

Другим фактором, який суттєво впливав на позицію Росії, було те, що австро-угорський геополітичний напрям був усе-таки другорядним для Петрограда. Зупинимося на цьому дещо докладніше. Один із перших теоретиків міжнародного права Хьюго Гроцій зауважив якимось про винятково важливе значення не кінцевих, а опосередкованих цілей війни. Саме такими документами, у яких викладалися *тактичні цілі* союзників, була спільна Нота держав Антанти від 10 січня 1917 р., а також заява щодо зовнішньополітичних цілей США, з якою через рік виступив американський президент (його промова в Сенаті більш відома як Чотирнадцять пунктів Вільсона). У ній подальше існування Габсбурзької імперії ставилося у пряму залежність від готовності Відня піти на сепаратний мир з Антантою, хоч про це не говорилося прямо. Однак цей момент “підвищення ставок” Австро-Угорщини на міжнародній арені швидко минув, і починаючи з весни 1918 р. країни Антанти більше не відстоювали необхідності подальшого існування австро-угорської держави. Навіть для Англії Австро-Угорщина втратила значення як традиційний чинник збереження статус-кво. У Відні ж, навпаки, оцінювали ситуацію неадекватно, видаючи бажане за дійсне. Так,

¹ Михайловский Г.Н. Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914–1920. Кн.1. Москва, 1993. С.60.

в одному з меморандумів на початку війни підкреслювалося, що Австро-Угорщина надовго залишиться в Європі “великою державою першого рангу”. Разом з монархією до першої групи країн потрапили Німеччина, Англія та Росія, до другорядних – Франція, Італія, Туреччина².

Геополітичною домінантою, котра визначала стратегічні пріоритети офіційного Петрограда, була проблема проток. Бердяєв в одній із своїх лекцій висловлював таку думку: у разі завоювання Росією Константинополя пасивна сутність російської душі виявиться остаточно і держава поглине особистість, а Росія, зачарована силою візантійської державності, остаточно відповість на запитання Соловйова, яким Сходом вона бажає стати: “Ксеркса чи Христа”. Сазонов взагалі вважав: якщо Росія не отримає згоду Англії на анексію проток, то й “воювати нема чого”. Юрисконсульт російського МЗС Г.М.Михайловський згадував, що міністр, як і усі дипломати старої школи, бачив передовсім Балкани, а “загальнослов’янське питання в Австро-Угорщині вимальовувалося йому у дуже туманних рисах”³. Ось чому у Лондонському договорі з Італією не передбачалося (як пропонувалося деякими російськими експертами) можливість особливих угод Росії із визволеними слов’янськими областями Австро-Угорщини, зокрема щодо транзиту або ж виходу Росії до Адріатики. Більш того, згідно з договором, не передбачалося створення єдиної Югослов’янської держави. Один із сучасників стверджував, що у Далмації при 645 666 жителях – 96,2% сербо-хорвати та 2,8% італійці. “Вимагати за такої статистики приєднання Далмації до Італії – це гірше, ніж наклепати на свою голову Абіссінію”⁴. “Помилку Сазонова виправив американець Вільсон”, – констатував Михайловський⁵. Пізніше Сазонову довелося також виправдовуватися з приводу відмовчування царського уряду у чехо-словацькому питанні. У споминах він писав, що Росія вчинила “розсудливо та обережно”, уникнувши втручання у цю “внутрішню національну задачу самого чеського народу”⁶. Росія фактично “програла” симпатії югослов’янських народів та чехословаків як своїх можливих малих союзників.

Про те, що слов’янофільська риторика значною мірою мала підживлювати імперський “патріотизм” і значною мірою призначалась, так би мовити, для “внутрішнього вжитку”, свідчить приклад Польщі. Порозуміння росіян та поляків в умовах існування Російської великодержавної імперії так і не відбулося. Це могло стати реальністю, на думку Р.Дмовського, лише за одної, але найголовнішої умови: російська державність мала б перетворитись із “винятково великоросійської у більш слов’янську”⁷. Війна суттєво не змінила політики Петрограда в польському питанні, проте позиція польських політиків стала відверто антиросійською. Відомий російський дипломат Г.М.Трубецької згадував про зустріч у Римі в 1916 р. з Р.Дмовським: “Я не впізнав стриманого, холодного політика, позитивіста, яким був Дмовський. З перших його слів я зрозумів, скільки глибокого болю, розчарування та роздратування проти Росії накопичилося в нього”⁸. Тільки події

² Haus, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Politisches Archiv. I/496. Liasse XVII. Krieg 1914–1918.

³ Михайловський Г.Н. Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914–1920. Кн.1. Москва, 1993. С.87.

⁴ Монастырев В. Славянская государственность на Адриатике // Военный сборник. 1915. №5. С.43.

⁵ Михайловський Г.Н. Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914–1920. Кн.1. Москва, 1993. С.100.

⁶ Сазонов С.Д. Воспоминания, 1991. С.340.

⁷ Дмовський Р. Германия, Россия и польский вопрос. Санкт-Петербург, 1909. С.168.

⁸ Трубецькой Г.Н. Русская дипломатия 1914–1917 годов и война на Балканах. Монреаль, 1983. С.259.

Лютневої революції наблизили вирішення польської проблеми. 17 березня 1917 р. було проголошено Декларацію тимчасового уряду, де, зокрема, йшлося про створення після війни незалежної Польської держави. До речі, про такий важливий момент навіть не згадується в фундаментальному радянському виданні “Історія Польщі”.

Що стосується Австро-Угорщини, то за часів Тимчасового уряду позиція Росії також остаточно визначена не була. Як писав у телеграмі від 1 вересня 1917 р. до МЗС посол у Вашингтоні Б.А.Бахметєв, необхідно “з’ясувати, наскільки бажане заохочення націоналістичних устремлінь слов’янських народностей” або ж, виходячи із політичних міркувань, “найкраще чинити стримуючий вплив на побажання, що формуються ними”⁹.

Лише проблеми так званої “подьяремной” Руси викликали в Петрограді зацікавленість і політичне поживлення. Тут нам, зрозуміло, не обминути проблеми Галичини, Буковини та Закарпаття. Зауважимо, що вирішення цього питання у дусі досягнення імперією своїх “етнографічних кордонів” розглядалося суспільною думкою як першочергове зовнішньополітичне завдання з часу революції 1905–1907 рр. Подібні погляди на початку війни висловив Микола II у розмові з французьким послом М.Палеологом. Приєднання “Галичини та північної Буковини дозволяє Росії досягти своїх природних кордонів– Карпат”¹⁰. Цікавими видаються також особисті враження царя після відвідин Львова навесні 1915 р. 9 квітня він занотує у щоденнику: “Місто залишає дуже гарне враження, нагадує Варшаву, але з російським населенням на вулицях”¹¹. Ототожнення українців з росіянами супроводжувалось нехтуванням національними правами, що викликало протести не лише в Галичині, а й серед російських інтелектуалів. Відомий публіцист О.Ізгоев дорікав тодішньому міністру внутрішніх справ Маклакову, котрий відправив у Галичину “добірних своїх чиновників, що зганьбили там російське ім’я”, заохочуючи “всюди національне цькування”¹². Наведемо в зв’язку з цим думку Бердяєва, який зазначав, що саме світова війна підштовхнула російську інтелігенцію до розуміння цінності “національності”. Для традиційної інтелігентської свідомості, котрій не властиве було конкретно-історичне мислення, існувала лише цінність добра, справедливості, братерства народів, але не існувало цінності національності, яка займала особливе місце в ієрархії світових цінностей.

Більшовицька революція зробила неможливими будь-які слов’янофільські плани. Курс на світову революцію затьмарив уми більшовиків та їхніх провідників. Наведемо у зв’язку з цим свідчення однієї зі значущих фігур російської та світової революції Олександра Парвуса. Відомий міжнародний авантюрист від підтримки російської революції, він еволюціонував, співпрацюючи з німецькою соціал-демократією, до сталих контактів з кайзерівською розвідкою. Парвус був одним із організаторів відомого переїзду ленінської групи із Швейцарії до Росії у “пломбованому” вагоні.

Коли Ленін на шляху до Росії проїжджав Стокгольм, Парвус виявив бажання зустрітися з ним, проте той відмовився. “Я передав йому: тепер передусе потрібен мир,– пише Парвус,– тому необхідні мирні переговори, яким чином він думає діяти? Ленін відповів: він не займається дипломатією, його справа соціально-революційна агітація. Тоді я сказав: “Передайте Леніну – нехай агітує, якщо державна політика для нього не існує, то він стане зброєю у моїх руках”¹³. Цікаво, що більшовики

⁹ Архив Внешней политики Российской империи. Фонд Особый политический отдел. Оп.474. Спр.261. П.3.

¹⁰ Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. Москва, 1991. С.128.

¹¹ Дмовский Р. Германия, Россия и польский вопрос. Санкт-Петербург, 1909. С.523.

¹² Русская мысль. 1916. №12. С.159.

¹³ Парвус А.Л. Правда глаза колет! Личное разъяснение Парвуса. Стокгольм, 1918. С.52.

буквально виривали Росію з тогочасного міжнародно-правового контексту, запевняючи усіх, що у “царині державної міжнародної політики “перестали існувати будь-які прогресивні позитивні завдання у виконанні котрих був би зацікавлений пролетаріат”¹⁴. Це означало лише одне: у Москві воліли грати лише за власними правилами гри. Тут були проти розпаду Австро-Угорщини як багатонаціональної держави, розглядаючи її як важливу складову соціалістичної федерації. Сполучені Штати Європи без монархій, постійних армій і таємної дипломатії, на думку Л.Троцького, мали стати “важливою складовою частиною пролетарської програми миру”.

Про те, що зовнішньополітичні завдання існували (хоча вони не були на той час пов’язані ні зі слов’янофільською риторикою, ні з захистом державних російських інтересів у традиційному розумінні), яскраво свідчив також приклад Галичини. “Події в Угорщині, – зазначав делегат Компартії Східної Галичини О.Корф, – поставили Галичину між двома Радянськими республіками... Це, мабуть, відчула і Антанта, цим і пояснюються її намагання помирити Польщу з Україною, щоб потім використати обох проти більшовизму”¹⁵.

Проте існував інший, не менш небезпечний інтерес, пов’язаний з боротьбою проти “світового імперіалізму”. Наскільки серйозною була загроза для Східної Галичини з боку більшовицької Росії можна судити з більш пізньої записки Чичеріна в Політбюро ЦК РКП(б). Він писав: “Основне питання, що впливає з повідомлень ... галицьких комуністів полягає у тому, чи спроможні ми взяти під свій захист і включити у кордони розповсюдження нашої влади Східну Галичину. Після Баку – це найважливіше в Європі джерело нафти. ... Якщо ми достатньо сильні, щоб розкинути так далеко нашу могутність, ми будемо диктувати умови Англії”. І далі: “За словами галицьких комуністів, Східна Галичина позбулась ілюзій націоналізму та визріла для Советизму. Повстання в тилу у поляків було б великим плюсом. ... Деякий скептицизм ніколи не буває недоречним. ... Краще просуватися повільнішим темпом. Цілком доцільним є створення галицького Ревкому для проведення радянської політики у Галичині, організації там повстань, зосередження галицьких частин на галицькому фронті та підготовки майбутнього злиття з Україною”¹⁶. Політбюро затвердило пропозиції Чичеріна щодо “обережної політики” у Східній Галичині.

Отже, якщо говорити про дійсно слов’янофільські мотиви, то вони мали місце насамперед у західноукраїнських землях – у Галичині, на Буковині та у Закарпатті. Стосовно інших слов’янських проблем Австро-Угорщини можна констатувати, що слов’янофільська пропаганда та настрої, зокрема серед правлячих кіл Російської імперії, хоча і мали місце, проте не стали під час Першої світової війни домінуючою тенденцією. Як слушно зауважив відомий російський вчений Т.Ісламов, погіршення міждержавних російсько-австрійських відносин багато років стримувалося “династійною солідарністю двох консервативних держав, близькістю їхнього сприйняття понять законності, порядку та лояльності”¹⁷. Подібність обох монархій полягала у тому, що ні імперія Габсбургів, ані імперія Романових не бажали перетворюватись у слов’янські держави. Про Австро-Угорщину це було відомо

¹⁴ Коммунистический Интернационал, 1919. №6. Кол.825.

¹⁵ Коммунистический Интернационал, 1919. №1. Кол.129.

¹⁶ Большевицкое руководство. Переписка.1912–1927. Сб. документов. Москва, 1996. С.136–137.

¹⁷ *Исламов Т.М.* Конец Среднеевропейской империи // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. Москва, 1995. С.26.

давно, а Росії тривалий час вдавалося прикривати великодержавність шатами слов'янофільства. Ось чому так і не спрацював заклик російського філософа В. Ерна "Час слов'янофільствує". Ще з більшою упевненістю такий висновок можна зробити стосовно зовнішньої політики Тимчасового уряду, котрий не вважав проблему Австро-Угорщини першочерговим завданням. Більшовики, у свою чергу, взагалі на довгі десятиліття відійшли від слов'янофільської риторики, замінивши її жорсткою глобальною політикою, яку Альбер Камю влучно назвав "імперіалізмом справедливості".

Володимир МОРОХОВСЬКИЙ

В.І.ПІЧЕТА – ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ БІЛОРУСІ

У 1998 р. виповнилося 120 років із дня народження В.І.Пічети. Відомий історик, талановитий дослідник, академік В.І.Пічета був одним із творців білоруської історичної школи. Він народився 9 жовтня 1978 р. у Полтаві, де і провів свої дитячі роки.

Батько його був герцеговінець, мати – українка. У 1897 р. Пічета закінчив Полтавську класичну гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Московського університету, де слухав лекції М.М.Богословського, П.Г.Виноградова, В.І.Герье, В.О.Ключевського, М.С.Кореліна, Н.А.Рожкова. Найбільший вплив на Пічету мав В.О.Ключевський, згодом науковий керівник його дипломної роботи "Юрій Крижаніч про Московську державу".

У червні 1901 р. В.І.Пічета закінчив Московський університет і отримав диплом першого ступеня. У 1901–1903 рр. працював викладачем російської мови і граматики, а також методики початкового викладання у Коростишівській учительській семінарії, а з вересня 1903 р. по жовтень 1905 р. він викладав російську мову та літературу у комерційному училищі, чоловічій класичній гімназії, торговій школі, жіночій гімназії м.Катеринослава.

У вересні 1905 р. В.І.Пічета переїхав до Москви, де спочатку працював у середніх учбових закладах, а з 1906 р. – у вищих. У 1909 р. склав магістерський екзамен і в травні 1910 р. був затверджений на посаду приват-доцента Московського університету. Але його викладацька діяльність у Московському університеті тривала недовго: після призначення на посаду міністра народної освіти реакціонера Л.А.Кассо у лютому 1911 р. з Московського університету на знак протесту пішла група професорів та приват-доцентів, серед них був і В.І.Пічета. У 1906–1917 рр. В.І.Пічета брав активну участь у роботі курсів, організованих земствами для вчителів народних шкіл. На цих курсах він читав лекції з російської історії у Самарі, Пензі, Воронежі, Брянську, Сімферополі. У 1908 р. лекції В.І.Пічети у Самарському народному університеті були заборонені через їх демократичне спрямування. У 1911 р. В.І.Пічета намагався організувати урочисте вшанування пам'яті Т.Г.Шевченка, але воно було заборонене московським градоначальником. Революція 1917 р. застала Пічету викладачем Вищих

жіночих курсів і Практичної академії комерційних наук. Наприкінці 1917 р. він став викладачем, а з червня 1918 р. – професором Московського державного університету¹.

Відомим ім'я В.І.Пічета стало завдяки працям, присвяченим історії Великого Князівства Литовського і особливо Білорусії. Найбільш значним дослідженням В.І.Пічета у ті роки були праця “Аграрна реформа Сигізмунда-Августа у Литовсько-Руській державі”, за перший том якої йому у лютому 1918 р. було присвоєно ступінь магістра, а у березні того ж року за другий том цього дослідження – ступінь доктора.

У 1918 р. В.І.Пічета був запрошений до Головного архівного управління на посаду інспектора. Через деякий час його призначили головним інспектором, а згодом він очолив науковий відділ архівного управління². Ще в червні 1918 р. у Москві було створено

Білоруське науково-культурне товариство, засновниками якого стали відомі вчені Н.А.Янчук, А.Н.Ясинський, актор В.І.Качалов. Головою товариства обрали В.І.Пічету. У тому ж 1918 р. він прочитав курс лекцій “Історія білоруського народу” у Білоруському народному університеті в Москві (згодом вони вийшли окремою книгою).

25 лютого 1919 р. ЦВК Білорусі прийняв рішення про відкриття в Мінську університету. Комісію по його організації очолив академік Ю.Ф.Карський. Але через окупацію Мінська польськими військами це питання тоді вирішено не було. У березні 1919 р. на нараді у Наркомі РСФСР на прохання ЦВК Білорусі для організації університету в Мінську були створені дві комісії – мінська і московська, а у квітні у Москві відбулося засідання комісії по відкриттю університету в Мінську. Московську комісію очолив академік В.П.Волгін. Було прийнято рішення залучити до роботи в комісії професора К.А.Тімірязєва та професора Д.М.Прянішнікова³.

11 липня 1920 р. Мінськ був звільнений від польських інтервентів. Через 15 днів відновили свою роботу мінська і московська комісії по організації університету у столиці Білорусії. На пропозицію уряду, з жовтня 1920 р. московську комісію очолив В.І.Пічета. 27 грудня він прибув до Мінська, де разом із членами мінської комісії приступив до роботи. 8 липня 1921 р. Народний комісаріат БРСР призначив В.І.Пічету ректором БДУ⁴.

Перші проблеми, які довелося вирішувати ректору В.І.Пічеті, були пов'язані із створенням матеріальної бази. Передані університету приміщення були розкидані по різних районах Мінська. Це утруднювало організацію навчального процесу. У зв'язку з цим ректор поставив питання про будівництво університетського містечка. Цю пропозицію було підтримано в уряді БРСР, і вже 6 листопада 1927 р. почалося будівництво головного корпусу БДУ, а в травні 1928 р. – університетського містечка. У січні 1930 р. університет отримав чотири нових навчальних корпуси⁵. Це дало змогу відкрити нові факультети, лабораторії: уже в 1930 р. університет мав у своєму складі шість факультетів: робітничий, педагогічний, народного господарства, радянського права і будівництва, медичний, хіміко-технологічний⁶.

¹ Національний історичний архів Білорусі. Ф.205. Оп.3. Спр.6335. Арк.10.

² Там само. Ф.205. Оп.3. Спр.6335. Арк.10.

³ Національний історичний архів Білорусі. Ф.4. Оп.1. Спр.131. Арк.11.

⁴ Там само. Ф.205. Оп.1. Спр.1. Арк.72.

⁵ Академик В.И.Пичета. Страницы жизни. Минск, 1981. С.18.

⁶ Національний історичний архів Білорусі. Ф.205. Оп.1. Спр.594. Арк.22–46.

Багато часу В.І.Пічета віддав підготовці національних наукових кадрів Білорусі, допомагав студентам, які займалися дослідницькою роботою. Завдяки його зусиллям, у 1927 р. в БДУ було відкрито аспірантуру. У 1929 р. у ній навчалося 59 аспірантів⁷. Серед перших аспірантів були учні Пічети: О.Бурдейко, Д.Дудков, Т.Забелло, К.Керножицький, Т.Степанов, які проявили здібності до наукової роботи на семінарських заняттях з історії Білорусі, народного господарства БРСР, історії російського та білоруського права.

За ініціативою і під керівництвом В.І.Пічети, в університеті було створено наукове товариство, робота якого особливо активізувалась у середині 20-х років. Пічета був також ініціатором створення в Білоруському університеті відділу краєзнавства та археологічних досліджень. У 1924 р. в університеті почав працювати перший краєзнавчий гурток, який восени 1926 р. був реорганізований у Краєзнавче товариство на чолі з В.І.Пічетою. У 1926–1927 рр. були проведені археологічні експедиції на Нижню Свислоч та Туровський район, розпочалося археологічне дослідження Полісся⁸.

Велику роль відіграв В.І.Пічета в організації Інституту білоруської культури. Разом з академіком Ю.Ф.Карським він розробив його статут. У 1924 р. в інституті було створено Центральне краєзнавче бюро, у завдання якого входила організація краєзнавчих товариств та загальне керівництво їх діяльністю. До складу бюро був обраний і В.І.Пічета. Він взяв активну участь у підготовці та проведенні у березні 1924 р. мінської, а потім і всебілоруської краєзнавчих конференцій.

В.І.Пічета був одним із ініціаторів створення Академії наук Білорусії.

13 жовтня 1928 р. було прийнято постанову уряду Білорусі про реорганізацію Інституту білоруської культури в Білоруську академію наук. Перші вибори в академію відбулися 26 грудня 1928 р. В.І.Пічета був обраний її дійсним членом⁹.

З іменем Пічети пов'язана також організація архівної справи у Білорусії. В умовах громадянської війни і перших післявоєнних років разом з іншими істориками він зумів зібрати і зберегти численні документальні матеріали дореволюційних установ Вітебської, Мінської, Могильовської губерній та Західного фронту, а також архівні фонди партійних, радянських установ частин Червоної Армії.

Незважаючи на завантаження адміністративною роботою в університеті, В.І.Пічета продовжував дослідження історії Білорусі. У 20-ті роки, він написав ряд праць, присвячених історії Білорусі. Так, у 1922 р. вийшла його праця “Вступ до російської історії”, окремий розділ якої присвячений історії Білорусі, а в 1923 р. “Чергові питання білоруської історіографії”. У 1927 р. було опубліковано його дослідження “Розробка історії литовсько-білоруського права XV–XVI ст. в історіографії”¹⁰.

Не уник учений і репресій. У 1930 р. разом із 115 працівниками університету було арештовано і В.І.Пічету. Їх було звинувачено у так званій “справі історика С.Ф.Платонова”, а саме у зв'язках з білою еміграцією, передачі інформації з метою прискорення інтервенції проти СРСР. 8 серпня 1934 р. В.І.Пічета був засланий у В'ятку, а потім переведений у Воронеж. Звільнений у 1935 р.¹¹ Перебуваючи за межами Білорусі, В.І.Пічета продовжував працювати над проблемами її історії. У другій

⁷ Там само. Ф.205. Оп.1. Спр.209. Арк.1–3.

⁸ Академик В.И.Пичета. Страницы жизни. С.33.

⁹ Академик В.И.Пичета. Страницы жизни. С.37.

¹⁰ Бібліяграфія па гісторыі Беларусі. Мінск, 1969. С.10

¹¹ Белорусский университет. Хроника событий (1919–1989). Минск, 1990. С.44.

половині 30-х років він написав такі праці, присвячені історії Білорусі: “Проблеми давньої історії Білорусії” (1938), “Історичні долі Західної України і Західної Білорусії” (1939), “Історичний шлях народів Західної України і Західної Білорусії” (1939), “Основні моменти в історичних долях народів Західної України і Західної Білорусії” (1939)¹².

В.І.Пічета продовжував працювати над білоруською проблематикою і в роки війни та повоєнний період. Саме тоді були написані такі його праці з історії Білорусі: “Історія Білорусії в радянській історіографії” (1942), “Боротьба українського та білоруського народів за свою свободу”, “Праці Готье з історії Литви, Білорусії, України і слов'янських народів” (1945), “Вивчення Литовських статутів у новітній історико-юридичній літературі” (1946)¹³.

Значним внеском у вивчення минулого білоруського народу була “Історія Білорусії” В.І.Пічети, яка вийшла у Мінську в 1924 р. Спроби написати таку історію були і до нього. Так, відомий білоруський вчений, державний і громадський діяч Вацлав Ластовський ще у 1910 р. видав у Вільно “Коротку історію Білорусії”, яка протягом багатьох десятиліть зберігалась у закритих фондах державних бібліотек як праця “ворога народу”. Пізніше, у 1925 р., була написана і вже підготовлена до друку “Історія Білорусії” М.В.Довнар-Запольським – дослідником історії, етнографії, фольклору та літератури Білорусі. Але пильні цензори вважали її ідеологічно шкідливою. Рукопис книги зберігся, бо був схований у архівах КДБ¹⁴.

Спробу написати дослідження з історії Білорусії зробив і відомий білоруський учений-історик В.М.Ігнатовський. Востаннє його книга “Короткий нарис історії Білорусії” побачила світ у 1926 р., а потім була заборонена¹⁵.

“Історія білоруського народу” В.І.Пічети принципово відрізняється від інших праць з історії Білорусії. Насамперед у ній автор відмовився від терміну “плем’я”, що було дуже важливим. Як відзначав дослідник наукової спадщини В.І.Пічети – М.Улащик, “новим у його праці було те, що він викладав історію Білорусії з найдавніших часів до початку ХХ століття включно”¹⁶. Таким чином, автор розглянув історію білорусів як великого народу, що пройшов тривалий шлях економічного, суспільного та культурного розвитку. При написанні своєї праці учений використав усі доступні йому тоді джерела. Дослідження складається із 20 розділів, не однакових за обсягом, а інколи і не зовсім зв’язаних між собою за змістом. Це швидше окремі нариси. Про деякі події вчений пише коротко, про інші зовсім не згадує. Так, про повстання 1830 р. написано дуже коротко, а про події 1863 р. зовсім нічого. Не згадано і про селянські виступи – як у першій, так і другій половині ХІХ ст. Зате багато уваги приділено селянській реформі 1861 р. та пореформенному періоду, стану землеробства, зростанню промисловості наприкінці ХІХ ст. Разом з тим випущена з уваги революція 1905–1907 рр.

Незважаючи на ряд недоліків цієї праці, вона викликала великий інтерес, бо і призначалася для масового читача. Її читали і вивчали люди з різним освітнім рівнем. “Але було одне – як підкреслив М.Улащик – що об’єднувало всіх – вони читали

¹² Бібліографія па гісторыі Беларусі. С.10.

¹³ Там само.

¹⁴ Доунар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск., 1994.

¹⁵ Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 1991.

¹⁶ Улащик Н.Н. История белорусского народа В.И.Пичеты и ее роль в изучении истории Белоруси // История и историки. Москва, 1984. С.183.

історію свого народу вперше”¹⁷. У цьому полягало найбільше значення “Історії білоруського народу” В.І.Пічети.

В останні роки свого життя В.І.Пічета займався історією культури Білорусі XV–XVII ст. У праці “Культура Білорусі XVII ст.” він розглянув основні напрями культурного розвитку Білорусі в цей період, приділивши значну увагу діяльності Ф.Скорини. Він назвав Скорину просвітителем, родоначальником білоруської національної літератури, підкреслив народну спрямованість його діяльності.

Талановитий дослідник, відомий історик, академік В.І.Пічета залишив велику спадщину – понад 500 праць з історії слов’янських народів¹⁸. Він був високо-освіченою людиною, знав 13 мов, у тому числі сербську, англійську, французьку, італійську, польську, чеську, давньогрецьку, латинську, українську, білоруську. Добре знав літературу, захоплювався поезією. Відомий археолог А.В.Арціховський так писав про Пічету: “Він знав усі розділи історії, цікавився різними епохами”¹⁹. Але найбільшим був його внесок у вивчення історії слов’янських народів, насамперед білоруського.

Оксана МАЛАНЧУК-РИБАК

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ ПОЛЬСЬКИХ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У структурі національних історіографій щораз науково вагомішими стають так звані жіночі студії, або гендерні дослідження. У практиці наукових пошуків загальноприйнятими є терміни “феміністичні дослідження”, “жіночі студії” (переклад загальноживаного в англійськомовному світі терміна “women’s studies”). На сучасному етапі дедалі частіше вживають термін “гендерні дослідження”. Гендерний підхід трактує стать (чоловічу чи жіночу однаковою мірою) як сукупність соціокультурних очікувань у поведінці, устремліннях і бажаннях, що їх формує суспільство і закладає у кожному особу. Незважаючи на певні відмінності, ці терміни вживаються як синоніми, особливо у посттоталітарних суспільствах.

Декілька останніх десятиліть, крім жіночих студій, традиційно різноматематичних, та наукового розвитку феміністичної теорії, “жіноча” проблематика дедалі активніше впроваджується у програми навчальних закладів, в університетах та інститутах створюються кафедри та центри гендерних досліджень. Найактивніше ці процеси відбуваються у США та в деяких західноєвропейських країнах, однак і на так званому посттоталітарному просторі розпочато аналогічну роботу.

Досвід Польщі в історіографічному розвитку жіночих студій цінний насамперед з огляду на процес формування історіософських концепцій та методологічних підходів. Жіночі студії в Польщі демонструють пошук оптимального співвідношення між

¹⁷ Там само.

¹⁸ Академік В.І.Пічета. Страницы жизни. С.3.

¹⁹ Там само. С.29.

засвоєнням уже існуючих, переважно англомовних, напрацювань гендерної тематики і аналітично-дослідницькою роботою в рамках розвитку національної історіографічної традиції.

У Польщі активно йде диференціація, насамперед тематична, наукових гендерних досліджень. Дослідницьку роботу здійснюють краківська “Fundacja Kobieca” (“eFKa”); у Варшаві колективи вчених створені при Історичному інституті Варшавського університету, в Інституті соціології, в Інституті германістики; в Познані

– Інституті філософії; в Лодзі – в Інституті англійської філології та в багатьох інших центрах. Така організаційна практика має свої суттєві переваги, зокрема максимально використовується кадровий та матеріально-видавничий потенціал авторитетних наукових установ, а також відбувається природна інтеграція жіночих студій у загальнонауковий дослідницько-аналітичний процес.

Практично у всіх країнах жіночі студії зіткнулися з серйозними труднощами передовсім психологічного характеру, пов’язаними з входженням в інтелектуально-наукову сферу, особливо на її елітарний рівень. Постійно спостерігається прагнення перетворити ці дослідження у своєрідну “жіночу” резервацію в науці, підкреслити їх слабу інтегрованість у загальнонауковий контекст. Визнаний пріоритет США у гендерних дослідженнях другої половини ХХ ст. зумовлений насамперед їх багатою матеріальною базою (завдяки фінансуванню з авторитетних приватних фондів, наприклад, фонду Форда) та давніми і сильними традиціями дієвого жіночого руху. У США існує реальна основа для вироблення ідеологічних та наукових зразків, норм і стандартів, які доволі активно заповнюють багатонаціональний та багатокультурний світовий історіографічний простір. Зважаючи на це, у західноєвропейських країнах визначили єдино прийнятний шлях входження у контекст світових жіночих студій: спираючись на національну традицію, творити національні моделі жіночих студій. Цей висновок як практична рекомендація надзвичайно актуальний для країн Центральної та Східної Європи.

Серед загальноприйнятих у світовій історіографії дослідницьких напрямів жіночих студій є такі: антропология, культурантропология, соціологія, релігієзнавство, філософія, історія, історія жіночого руху та теорія фемінізму, правознавство, політологія, психологія, виховання і педагогіка, літературознавство, мовознавство, біографістика, мемуаристика, бібліографія та ін.

У сучасній польській історіографії помітною є тенденція до творення структурної повноти жіночих студій. Дедалі частіше з’являються наукові дослідження, перекладні та польських авторів, у галузі соціології¹, психології², культурології³, релігієзнавства⁴, які суттєво трансформують традиційну суспільну свідомість. Досягнення структурної повноти відбувається за рахунок не тільки науково-тематичної багатомірності, а й різножанровості та різнотипності видань. Доволі численною та фаховою за змістом є так звана феміністична публіцистика (прикладом може служити часопис “Pełnym głosem”, що виходить у Кракові).

¹ *Kobiety wobec przemian okresu transformacji*. Katowice, 1997; *Siemieńska R.* Pleć, zawód, polityka: kobiety w życiu publicznym w Polsce. Warszawa, 1990.

² *Kaschack E.* Nowa psychologia kobiety. Gdańsk, 1995.

³ *Co znaczy być kobietą w Polsce*. Warszawa, 1995; *Humanistyka i pleć*. Poznań, 1995; *Moir A., Jessel D.* Pleć mózgu. O prawdziwej różnicy między mężczyzną a kobietą. Warszawa, 1995.

⁴ *Baudler G.* Bóg i kobieta. Historia przemocy, seksualizmu i religii. Gdynia, 1995.

Дослідження багатоаспектної проблеми “жінка і суспільство” у польській історіографії сягає епохи романтизму. Доробок у цій тематиці романтичної та позитивістської історичних шкіл⁵ дав змогу вже у другій половині ХХ ст. на нових методологічних та історіософських засадах розвивати наукові дослідження. До чинників, що стали серйозною перешкодою розвитку гендерних досліджень у Польщі, належить глибокий традиціоналізм суспільства, зокрема на рівні релігійно-католицької психології та загальноприйнятої системи культурних цінностей, а також глибоко вкорінена історіографічна традиція романтично-народницької інтерпретації ролі і місця жінки у суспільстві.

Варто відзначити, що навіть у політично несприятливій роки польська історіографія не була повністю ізольована від впливу світових історіографічних шкіл, їх історіософських засад та методологічних систем. 1982 р. у Варшаві вийшов збірник перекладних статей, переважно авторів із США, під назвою “Ніхто не народжується жінкою”. У 90-х роках очевидним є перехід до творення власних феміністичних наукових напрацювань. Інтерпретації та розвитку феміністичних теорій присвячений збірник “Слово надається жінкам. Тексти феміністичні” (1992), низка авторських досліджень⁶. Водночас здійснено переклади видань довідково-енциклопедичного характеру. Це насамперед М.Гумм “Словник теорії фемінізму” (1993) та “Хроніка жінок” (1993). Варто відзначити, що останнє видання (переклад з німецького оригіналу) при підготовці до виходу в світ було доповнене матеріалами про роль жінок у польській історії та культурі.

“Енциклопедія “іншої статі” В.Копалінського вийшла друком у Варшаві 1995 р. У статтях довідкового характеру автор подав життєписи найвизначніших жінок світової історії, охарактеризував найбільш знані біблійні, міфологічні та літературні жіночі образи, інтерпретував поняття, що характеризують жінку, жіночість у системі культурно-психологічних суспільних цінностей. Це видання, мабуть, справедливо критикували за так званий “патріархат у головах”⁷, але на сьогодні воно залишається єдиним польським виданням такого типу.

До довідкових належить і краківське видання Й.Марецького “Жіночі чернечі ордени у Польщі. Словник” (1997).

Робота польських учених щораз частіше зосереджується на дослідженні історії культури, приватного життя, ментальності народів на різних етапах їх розвитку. Очевидно, вивчення саме під таким кутом зору передбачає також аналіз різних аспектів життя жінок⁸.

Окремо варто відзначити праці, що стосуються історії польського жіночого руху. Дослідження такого характеру мають давню традицію і по суті не є принципово новими у національній історіографії. Досить згадати хоча б розвідки Ц.Валевської⁹, С.Залеської¹⁰, Д.Вавжиковської-Верцьохової¹¹, М.Завяльської¹². Але навряд чи можна

⁵ *Wawrzykowska-Wierciochowa D.* Stan badań nad dziejami kobiety polskiej // *Kultura i społeczeństwo*. Warszawa, 1963. T.7. №1. S.97–110.

⁶ *Reszka I.* Nierówności płci w teoriach. Warszawa, 1991; *Domański H.* Zadowolony niewolnik? Studium o nierównościach między mężczyznami i kobietami w Polsce. Warszawa, 1992.

⁷ *Kozak B.* Patriarchat w głowach // *Pełnym głosem* (Kraków). 1995. №3. S.176–179.

⁸ *Jurdził M.* Rodzina rzymska w czasach prosperity i przemian ideowych II wieku. Bydgoszcz, 1996; *Kobieta w kulturze średniowiecznej Europy*. Poznań, 1995.

⁹ *Walewska C.* Ruch kobiet w Polsce. Warszawa, 1909.

¹⁰ *Zaleska Z.* Czasopisma kobiece w Polsce (Materiały do historii czasopism za lata 1818–1937). Warszawa, 1938.

¹¹ *Wawrzykowska-Wierciochowa D.* Z dziejów kobiety wiejskiej. Szkice historyczne 1861–1945. Warszawa, 1961.

¹² *Zawiałska M.* “Świt” Marii Konopnickiej. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978.

вказати, що опрацювання цієї тематики посідає належне місце в історично-дослідницькому процесі. Останніми роками ситуація почала змінюватися. На великому та маловідомому документальному матеріалі побудована праця Б.Чаєцької¹³, в якій проаналізовано історію польського жіночого руху в Австро-Угорській імперії у 1890–1914 рр. Різні аспекти жіночого руху висвітлені у монографіях Й.Камінської-Квак¹⁴ та С.Хири-Роліч¹⁵. Системний характер мають дослідження історії польського жіночого руху, суспільного становища жінок у XIX–першій половині XX ст., які проводить колектив Інституту історії Варшавського університету під керівництвом професора А.Жарновської. Вже вийшло декілька томів статей, кожен з яких присвячений окремій темі. Два томи мають назву “Жінка і світ політики” (1994, 1996), ще два – “Жінка і освіта”. Готується до друку том “Жінка і професійна діяльність”. Ці видання репрезентують сучасний науково-методологічний рівень польських жіночих студій. Статті збірників умовно можна поділити на дві групи: до першої належать розвідки, в яких досліджено нові ракурси проблем, пов’язаних з суспільною емансипацією жінок; до другої – публікації, побудовані на маловідомому або невідомому фактологічному матеріалі. Незважаючи на велику кількість авторів, редакторам томів А.Жарновській та А.Шварцу вдалося створити цілісні праці насамперед за рівнем наукової об’єктивності та джерельної аргументованості.

На сучасному етапі гендерна проблема у польській історіографії стала важливим об’єктом професійних зацікавлень учених, а жіночі студії є, по суті, обов’язковою структурною частиною гуманітарних наук.

¹³ *Czajeczka B.* “Z domu w szeroki świat...” Droga kobiet do niezależności w zaborze austriackim w latach 1890–1914. Kraków, 1990.

¹⁴ *Kamińska-Kwak J.* Polski ruch kobiecy w województwie Śląskim w latach 1922–1939. Katowice, 1998.

¹⁵ *Chyra-Rolicz Z.* Związki ruchu emancypacji kobiet ze spółdzielczością na ziemiach polskich przed 1939. Warszawa, 1993.